આટલું તો જાણજો

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

અમારા તરફથી મળતાં પુસ્તકો.

૧	કારાવાસ કહાણી, વ્યાખ્યાનો, પત્રો અને લેખો લેખકઃ શ્રી અરવિંદઘોષ (છપાય છે)	૦–૧૦–૦
૨	રાષ્ટ્રગીત (બંગાળી, હિન્દી, હિન્દુસ્તાની, મરાઠી અને ગુજરાતી ગીતોનો સંગ્રહ.) સંગ્રહકર્તા—ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક	૦–૧૦–
૩	હિંદ સ્વરાજ્ય, એક સત્યવીરની કથા, અને સર્વોદય લેખકઃ મહાત્મા મોહનદાસ ક. ગાંધી	૦—૮–
૪	ગોખલેનાં વ્યાખ્યાનો ભા. ૧	૦–૧૦-
	,, ,, ભા. ૨	૦–૧૦-
૫	આટલું તો જાણજો	૦—૬–
૬.	સત્યાગ્રહીના સ્વાતંત્ર્ય મંત્રો	૦—૦–૩
૭	લાલા લાભસિંગ	૦—૩–૦
૮	ગુલામ જીલાની	૦—૨–૦
૯	ઇજીપ્તનો અસહકાર	૦—૧–૬
૧૦	અમૃતસરની વીરાંગના	૦—૧–૦
૧૧	પંજાબના અત્યાચારો	૦—૧–૦
૧૨	કાયદા સામે થવાની ફરજ	૦—૧–૦

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક,

રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય

ભદ્ર—અમદાવાદ.

આટલું તો જાણજો

[ભાગ ૧ લો]

લેખકઃ

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિર, સત્યાગ્રહાશ્રમ

સાબરમતી.

પ્રકાશકઃ

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય

અમદાવાદ.

મૂલ્ય ૬ આના]   સંવત્ ૧૯૭૮   [પ્રત ૧૧૦૦

શ્રી જ્ઞાનમન્દિર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શંકરરાય અમૃતરાયે છાપ્યું.

રાયપુર, વાઘેશ્વરની પોળ–અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

પુસ્તકનું નામ જ એવું છે કે પ્રસ્તાવનાની ઝાઝી જરૂર રહેતી નથી. અંગ્રેજના રાજ્યમાં દિનપરદિન આપણી દશા બગડતી ચાલી છે તે સહુ જોઈ શકે છે, પણ તેનાં કારણ બધા લોકના સમજવામાં નથી આવી શકતાં. તે વિગતવાર બતાવવાનો આ પુસ્તક અને હવે પછી તેના બીજા ભાગો લખાશે તેનો ઉદ્દેશ છે.

પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ તથા ગામડાના ઓછું ભણેલા લોકોને ઉપયોગી થઈ પડે એ દૃષ્ટિથી વિષયોની ચર્ચા કરી છે.

ન. દ્વા. પ.

આટલું તો જાણજો

પરિશિષ્ટ

આટલું તો જાણજો

[ભાગ ૧]

૧–રાજ્યપદ્ધતિઓ

એમ મનાય છે કે માણસો પહેલાં જંગલમાં લગભગ પશુઓની માફક રહેતાં, અને અનાયાસે મળી આવતી વસ્તુઓ ઉપર પોતાનો ગુજારો ચલાવતાં. તેમાંથી પોતાને જોઇતું અનાજ, શાક, ફળ વગેરે પકવવા માટે ખેતી કરવાની રીત તેમને સૂઝી અને તેઓ ટોળીઓ બાંધી રહેવા લાગ્યાં. ઘણાં માણસો એકઠાં રહે એટલે કેટલાંક કામ એવાં ઉત્પન્ન થાય કે જે કોઇ પણ એક માણસનાં નહિ, પણ આખા સમુદાયનાં હોય. હવે આ સમુદાયમાં અંદર અંદર તકરાર ન થાય તે માટે અથવા તકરાર પડે તો તેનો ન્યાય કરવા માટે કાંઇક કાયદા પણ જોઇએ. એટલે આવાં સંઘ સમસ્તનાં કામો કરવા માટે, તથા સંઘના કાયદા નક્કી કરી તેનો અમલ કરવા માટે કાંઇ બંદોબસ્ત કરવાની જરૂર પડી હશે. કેટલીક જગાએ આવો બંદોબસ્ત એક માણસના હાથમાં આવી પડયો હશે, અને તે રાજા કહેવાયો હશે. કેટલેક સ્થળે આવો બંદોબસ્ત તે તે ટોળીના વયોવૃદ્ધ અને ડાહ્યા માણસો કરવા લાગ્યા હશે. કેટલીક જગાએ પોતાની ટોળીમાંથી લોકોએ ચુંટી કહાડેલા માણસોને આવો બંદોબસ્ત સોંપવામાં આવ્યો હશે. રાજ્યતંત્રની શરૂઆત આમ થઇ હશે.

એટલે રાજ્યની શરૂઆત મૂળ તો લોકોની મરજીથી જ થઇ, પણ એક માણસના હાથમાં સત્તા આવે એટલે તે પોતાની મરજી પ્રમાણે જ ચલાવે. વળી બધા માણસો સરખા નથી હોતા. મૂળ રાજા સારો હોય પણ તેનો છોકરો સારો ન હોય તો તે સારી રીતે રાજ્ય ન પણ ચલાવે, અને આપખુદી અથવા જુલમી હોય તો લોકોને પૂછ્યા ગાછ્યા વિના પણ પોતાનો દોર ચલાવે. આમ બનવા લાગ્યું હશે ત્યારે જ્યાં લોકો જબરા, આગ્રહી અને સંપીલા હશે ત્યાં તેઓ એકત્ર થઇને રાજા ઉપર પોતાનો અંકુશ રાખી શક્યા હશે, અને જ્યાં લોકો નબળા હશે ત્યાં કુલ સત્તા રાજાના હાથમાં જતી રહી હશે. વળી રાજ્યમાં પોતાનાં બળ, ઉદ્યોગ અને ચતુરાઇને લીધે કેટલાક માણસો ઘણી જમીનના માલેક થઇ પડે અને તેઓ પોતાથી ઉતરતી બુદ્ધિના લોકોને પોતાની જમીન ઉપર કામ કરાવવામાં રોકે એમ બને. આવા જમીન-દારના હાથ નીચે કામ કરનારા ઘણા માણસો હોય એટલે તે અમુક રીતે સત્તાવાન થઇ પડે અને રાજાને તેમની સાથે મળીને ચાલવું પડે. આ જમીનદારોને નવરાશનો વખત વધારે મળતો, એટલે તેઓ શિકાર અને લડાઇની કળામાં વધારે પ્રવીણ બનતા. આમ એક સરદાર વર્ગ હસ્તીમાં આવ્યો અને તે રાજ્યની વ્યવસ્થામાં ભાગ લઇને રાજાની સત્તા ઉપર અંકુશરૂપ થયો.

એટલે કેટલીક જગાએ એકલા રાજાની જ સત્તા ચાલતી. રાજા મરી જાય એટલે એનો મોટો કુંવર રાજા થાય, એને રાજ-સત્તાક પદ્ધતિ કહેવાય. તે પોતાના અમીરો અથવા સરદારો સાથે મળીને, ઘણુંખરૂં તેમની સલાહ લઇને રાજ્ય કરતો. પોતાના ઉપર તેમની પ્રીતિ રહે એવી કાળજી રાખતો, કારણ બધા સરદારો અથવા ઘણા સરદારો એકઠા મળીને તેની સામે થાય તો તે તેમને દબાવી શકે નહિ. જે રાજા આપખુદ હોય તે કોઇની સલાહ લીધા વિના પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તતો; તેવે વખતે રાજ્યમાં અસંતોષ થતો અને રાજાની સત્તા નબળી પડવાનો વખત આવતો. જ્યાં અમીરો ઘણા જ સત્તાવાન

થઇ ગયેલા હતા, ત્યાં તેમને રાજાની આણ માનવાની જરૂર નહિ લાગેલી અને અમીરો જ એકઠા મળીને રાજ્યનો વહીવટ ચલાવતા. આવી રાજ્યવ્યવસ્થાને અમીરસતાક પદ્ધતિ કહેવાય.

જ્યાં લોકો બળવાન અને કોઇએકની સત્તા નીચે ન દબાઈ જાય એવા હતા ત્યાં તો આપણે પહેલાં જોઈ ગયા તેમ લોકોમાંના વડીલ અને ડાહ્યા માણસોની સમાજ કાયમ રહી અને રાજ્યવહીવટ તે લોકોના હાથમાં રહ્યો. આને મહાજનસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ કહેવાય.

પણ વડીલોને કાંઈ લોકો પસંદ ન કરી શકે. કેટલાક લોકોને લાગ્યું હશે કે રાજ્યવ્યવસ્થા તો આપણા પોતાના જ હિતને માટે છે, અને આપણું હિત જોઇને જ આપણે તેને વશ રહીએ છીએ; તો પછી તે તો આપણા પોતાના પસંદ કરેલાં માણસોના હાથમાં જ હોવી જોઇએ. એટલે તેઓ વખતોવખત પોતાનામાંથી લાયક માણસોને રાજ્યવહીવટ માટે પસંદ કરવા લાગ્યા હશે અને તેમને વ્યવસ્થા સોંપી હશે. આવી રાજ્યપદ્ધતિને લોકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ અથવા પ્રતિનિધિ રાજ્યપદ્ધતિ કહેવાય.

આવી લોકસત્તાક અથવા પ્રતિનિધિ રાજ્યપદ્ધતિ અત્યારે અમેરિકામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં છે. યુરોપમાં સ્વીટ્ઝર્લાન્ડમાં, અને બીજા કેટલાક દેશોમાં પણ છે. મહાજનસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ ગ્રીસ દેશનાં ન્હાનાં ન્હાનાં શહેર શહેરનાં રાજ્યોમાં જુના વખતમાં હતી. ઇંગ્લંડમાં અત્યારે એવી વ્યવસ્થા છે કે જેમાં રાજા, અમીરો તથા લોકો ત્રણે ભાગ લઇ શકે છે, પણ લોકોની સત્તા સહુથી વધારે છે. એકલા રાજાની જ સત્તા ચાલતી હોય તેવા દાખલા હિંદુસ્તાનનાં આપણાં દેશી રાજ્યોના છે. થોડા વર્ષ ઉપર રશિયામાં પણ એવી જ આપખુદી રાજસત્તા હતી. હિંદુસ્તાનમાં જુના વખતમાં જુદે જુદે સ્થળે ઉપર ગણાવી તેવી બધી જાતની પદ્ધતિઓ ચાલતી એમ ઇતિહાસકારો કહે છે; પરંતુ એકંદરે મહાજનની સત્તા હિંદુ લોકોમાં વધારે ચાલતી.

૨—નોકરશાહી

પણ અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં આપણે જોઈ ગયા તેમાંની એકે રાજ્યપદ્ધતિ નથી ચાલતી; એક નવી જ જાતની પદ્ધતિ ચાલે છે. એમ કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય છે. અંગ્રેજ લોકોને ત્યાં તો રાજા, અમીર અને લોકો ત્રણેની સત્તા એકઠી ચાલે છે એ આપણે કહી ગયા. ત્રણેની 'પાર્લમેન્ટ' નામની સંસ્થા દ્વારા ત્યાં રાજ્ય ચાલે છે. 'પાર્લમેન્ટ'માં રાજા પણ ગણાય, અમીરોના પ્રતિનિધિઓ પણ આવી જાય અને લોકોના પ્રતિનિધિઓ પણ આવે. હિંદુસ્તાન ઉપર અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય એટલે આ પાર્લમેન્ટનું રાજ્ય.

હિંદુસ્તાનનું ખાતું સંભાળવા પાર્લમેન્ટ એક પ્રધાન નીમે છે. હિંદુસ્તાનના મ્હોટા અમલદારો, જેવા કે વાઇસરૉય અને ગવર્નર, તેમની નીમણુક ઇંગ્લંડનું પ્રધાનમંડળ કરે છે; અને બીજા અમલદારો માટે હિંદુસ્તાનની સનંદી નોકરી નામનું એક ખાતું છે, તેની પરીક્ષામાં જે પાસ થાય તેને નોકરી મળે. આ નોકરીમાં હિંદુઓનું પ્રમાણ બહુ જુજ છે, એટલે હિંદુસ્તાનનો રાજ્યવહીવટ ઇંગ્લંડથી નીમાયલા પગારદાર અમલદારો અથવા નોકરોના હાથમાં છે. આ અમલદારો હિંદુસ્તાનના અમીર નથી, ઘણા તો હિંદુસ્તાનના વતની પણ નથી કે હિંદુસ્તાનના લોકના પસંદ કરેલા પ્રતિનિધિ પણ નથી. જે 'પાર્લમેન્ટ' એમને નીમે છે તે સંસ્થામાં પણ હિંદુસ્તાનના લોકનો કાંઈ હક કે અવાજ નથી.

હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે જે રાજ્યપદ્ધતિ ચાલે છે તેને માટે આપણા લોકમાન્ય તિલક મહારાજે 'નોકરશાહી' એવું તેના ખરા અર્થને બતાવનારૂં સુંદર નામ શોધી કહાડયું છે. આ અમલદારોમાંથી કેટલાક બહુ ખાનદાન અને ભલા પણ હોય છે. તેઓ ન્યાય પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવાની શુદ્ધ દાનતવાળા પણ હોય છે. પણ હિંદુસ્તાનના

લોકોનું હિત સાચવવા કરતાં ઈંગ્લંડના લોકનું હિત સાચવવાની ચિંતા મ્હોટે ભાગે ઘણામાં હોય છે. વળી હિંદુસ્તાનના લોકના રીતરિવાજ, લોકના સ્વભાવ અને લોકની ભાષાથી અજાણ હોઈ તેઓ હિંદુસ્તાનનું હિત સમજી પણ શકતા નથી. એટલે કેટલાક અમલદારો સારા હોવા છતાં નોકરશાહીની પદ્ધતિ તો હિંદુસ્તાનને એકંદરે બહુ નુકસાનકારક જ છે.

'નોકરશાહી'ની પદ્ધતિ બીજા એક કારણને લીધે પણ હસ્તીમાં આવી છે. આપખુદ રાજાનું રાજ્ય બહુ જ ન્હાનું હોય તો જ તે બધે પહોંચી વળી શકે. મ્હોટું રાજ્ય હોય એટલે પોતાની આપખુદી સત્તા પણ પોતે નીમેલા નોકરો મારફત જ તે ભોગવી શકે. આપખુદ રાજા હમેશાં એવા નોકરો પસંદ કરે કે જેઓ રાજાનો હુકમ કશી આનાકાની કે દલીલ કર્યા વગર માથે ચ્હડાવે, પણ લોકો ઉપર તો રાજા જેટલો જ આપખુદ અધિકાર ચલાવે. આવા નોકરોનું મંડળ પોતામાં જો એકતા પેદા કરી શકે તો તેની જ નોકરશાહી બની જાય છે. પછી તો રાજાને પણ તે ભારે થઈ પડે છે. નોકર હોવા છતાં રાજાના બધા અધિકારો તેઓ ભોગવી શકે છે, તેથી તેમના રાજ્યને નોકરશાહી એવું નામ મળ્યું છે. રાજાને પ્રજાની નારાજી વ્હોરવી ન પડે અને આ નોકરોને રાજ્ય કરવાનો લાભ મળે એવી આ વ્યવસ્થા છે. રશિયામાં ઝારના વખતમાં આવી જ નોકરશાહી રાજ્ય કરતી. આખરે પ્રજા કંટાળી ગઈ અને સૈકા સુધી લડી લડી પ્રજાએ રાજા અને નોકરશાહી બન્નેનો નાશ કર્યો. હમણાં રશિયામાં લોકશાહી વર્તે છે.

૩–મહાસભા (૧)

આ નોકરશાહીની વિરુદ્ધ આપણા ડાહ્યા અને સમજણા આગેવાનો શરૂઆતથી જ થતા આવેલા છે. પ્રથમ તો આગેવાનોએ એમ ધાર્યું કે અહિં જે અંગ્રેજ અમલદારો આવે છે તે સાફ દાનતના છે અને તેમની રાજ્યપદ્ધતિ પણ હિંદુસ્તાનનું ભલું થાય એવા જ પાયા ઉપર રચાયેલી છે, પરંતુ એ લોકો હિંદુસ્તાનની ભાષા વગેરે જાણે નહિ એટલે આપણી અગવડો અને આપણાં દુઃખો બરાબર સમજી શકતા નથી, માટે જો આપણે શું જોઇએ છે, આપણને શી હરકત છે વગેરેની એ લોકોને ખબર પાડી હોય તો જરૂર તેઓ આપણાં દુઃખ દૂર કરે. આ ઉદ્દેશથી તે આગેવાનોએ એક સંસ્થા સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાન્તના આગેવાનોની દર વર્ષે એક સભા ભરી તે મારફત દેશમાં જે કાંઇ અગવડ હોય અથવા તો રાજ્યની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવા જેવું હોય તે જાહેર કરવું એવો એ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ હતો. આ સંસ્થાનું નામ 'ઇન્ડિયન નેશનલ કૉન્ગ્રેસ.'

જુદા જુદા પ્રાન્તના પ્રતિનિધિઓ એકઠા મળેલા હોય એટલે અમુક એક પ્રાન્તિક ભાષામાં તો કામ ચાલી શકે નહિ, અને દેશની સામાન્ય ભાષા હિંદુસ્તાની જ છે એમ તે વખતે આગેવાનોને સૂઝેલું નહિ. વળી પોતાનાં દુઃખ સંભળાવવાનાં હતાં અંગ્રેજોને, એટલે કૉન્ગ્રેસનું કામ અંગ્રેજીમાં ચાલતું અને તેનું નામ પણ અંગ્રેજી જ પડેલું. હવે કૉન્ગ્રેસમાં ચર્ચા અને ભાષણો મુખ્યત્વે હિંદુસ્તાની ભાષામાં થાય છે અને તેનું નામ પણ 'હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા' એવું પ્રચલિત થઈ ગયું છે. હમણાં હમણાં આ મહાસભા લોકોમાં એટલી બધી પ્રિય થઈ પડી છે અને લોકો તેના કામકાજમાં એટલો બધો રસ લે છે કે જે શહેરમાં મહાસભાની બેઠક ભરાવાની હોય ત્યાં પ્રાન્ત પ્રાન્તથી આવનારા પ્રતિનિધિઓ માટે તથા મહા-

સભામાં પ્રેક્ષક તરીકે આવનારાઓ માટે રહેવા વગેરેની ગોઠવણ ચાર ચાર માસ અગાઉથી કરવી પડે છે. પ્રતિનિધિઓની રહેવાની જગાએ આખું મ્હોટું શહેર જ જાણે વસી રહે છે અને નાગપુર તથા અમદાવાદમાં મળેલી છેલ્લી મહાસભાઓના પ્રતિનિધિઓના ઉતારાને તો 'કોન્ગ્રેસ નગર' અને 'ખાદી નગર' એવાં નામ પણ આપવામાં આવેલાં. મહાસભાની બેઠક માટે પણ મ્હોટા મ્હોટા મંડપો બાંધવા પડે છે. મહાસભાના કામકાજમાં કાંઇ ભાગ લેનારા ન હોય, પણ માત્ર મહાસભાનાં દર્શન કરવાને જ આતુર હોય એવા યાત્રાળુઓની મેદની જામે છે.

પણ દરેક વસ્તુની શરૂઆત તો ન્હાનેથી જ થાય છે. મહાસભાની પહેલી બેઠક સને ૧૮૮૫ માં મુંબઇમાં મળી ત્યારે તો આખા દેશમાંથી ૭૨ પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. આપણાં દુઃખ હિંદુસ્તાનની સરકારને જાહેર કરવા સારૂ મહાસભાની વાર્ષિક બેઠકમાં તે મતલબના ઠરાવો પસાર કરવામાં આવતા. પછી આપણા આગેવાનોને એમ સૂઝ્યું કે અહિં જે અંગ્રેજ અમલદારો આવે છે તે નવાસવા હોય ત્યાં સુધી ઇંગ્લંડના સ્વતંત્ર અને ઉદાર વાતાવરણમાંથી આવેલા હોઇ સારા હોય છે, પણ અહિંની તેમની વહીવટી મુશ્કેલીઓથી કાયર થઇને તથા અહિંના વાતાવરણથી અસર પામીને બગડી જાય છે.બાકી ઇંગ્લંડની પ્રજા તો ન્યાયી છે, અને ઇંગ્લંડના રાજ્ય વહીવટમાં પ્રજાનો ભાગ વધારે હોઈ તે ધારે તો હિંદુસ્તાનની વ્હાર કરી શકે. તેથી ઇંગ્લંડની પ્રજાને આપણાં દુ:ખો અને આપણી સ્થિતિથી વાકેફ કરી હોય તો સહેજે આપણું કામ સિદ્ધ થાય. તે સારૂ હિંદની હકીકત પ્રકટ કરનારૂં એક પત્ર ઇંગ્લંડમાં કહાડવા માંડયું. આપણા દેશમાંથી સુરેન્દ્રનાથ બાનરજી ને ફિરોજશાહ મહેતા જેવા સમર્થ વક્તાઓ ઇંગ્લંડ જઈ અહિંની સ્થિતિ વિષે બ્રિટિશ પ્રજા આગળ જાહેર ભાષણો આપવા લાગ્યા અને આપણા મહાન દેશભક્ત પ્રાતઃસ્મરણીય દાદાભાઈ નવરોજજી તો ત્યાં જઇને જ વસ્યા. તેઓએ

જીંદગીનો મ્હોટો ભાગ ઈંગ્લંડ આગળ આપણું દુઃખ પ્રકટ કરવામાં ઈંગ્લંડમાં જ ગાળ્યો. 'પાર્લમેન્ટ' મારફત આપણી સ્થિતિ સુધારવાના હેતુથી મહા મહા મુશીબતો વેઠીને તેઓ 'પાર્લમેન્ટ'માં પણ દાખલ થયા અને ત્યાં તનતોડ મહેનત કરી છેવટે સને ૧૯૦૬ માં તેઓ હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા અને તે વર્ષની કલકત્તાની મહાસભામાં જાહેર કર્યું કે સ્વરાજ્ય વિના હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર નથી. છતાં એ સ્વરાજ્ય તો બ્રિટિશ પ્રજા પાસેથી જ માંગવાનું રહ્યું હતું.

દેશના ગરમ પક્ષના કેટલાક માણુસો તો અંગ્રેજ અમલદારોની સ્વાર્થી રાજ્યનીતિથી તથા હક માગી માગીને કાયર થઈ અધીરા થઇ ગયા. તેમના પક્ષના બહાદુર અને લોકમાન્ય આગેવાન તિલક મહારાજને સરકારે રાજદ્રોહના આરોપ પર જેલમાં પૂર્યા. પરિણામે તે પક્ષના જુવાનીઆઓ ઉપર તેમનો જે મર્યાદાનો અંકુશ હતો તે જતો રહ્યો અને તેઓ મારફાડ ઉપર ચ્હડયા. શરીર-બળ ઉપર જેનો મદાર છે એવી આ સરકારને તો એ જ જોઈતું હતું. મારફાડને દાબી દેવાનાં તેની પાસે અખૂટ સાધન છે, એટલે આ મુઠ્ઠીભર સાધનહીન જુવાનીઆઓને દબાવી દેતાં તેને કેટલી વાર લાગે? એક તરફથી આ લોકોને સજ્જડ દબાવી દીધા અને બીજી તરફથી અલ્પસંતોષી પણ તે અલ્પસંતોષમાં જ ડહાપણ સમજનારા નરમ પક્ષના આગેવાનોનાં મ્હોં રાજ્યવહીવટમાં કટકુંબચકું સુધારા કરી બંધ કર્યાં. આ સુધારા સને ૧૯૦૯ માં થયા. તે વખતે હિન્દુ-સ્તાન ખાતાના પ્રધાન લૉર્ડ મોર્લી હતા અને વાઇસરૉય લૉર્ડ મિન્ટો હતા, તેથી તે સુધારા 'મોર્લી-મિન્ટો સુધારા' ને નામે ઓળખાય છે.

સને ૧૯૧૫ માં દેશમાં નવું ચેતન આવ્યું. મીસિસ બેસન્ટે 'હોમ રૂલ' ની ચળવળ ઉપાડી અને લોકમાન્ય તિલક મહારાજ જે તે અરસામાં જ જેલમાંથી છુટી આવ્યા હતા; તેમણે તે ચળવળ સાથે પોતાનું નામ જોડાવા દઈ ચળવળને પ્રતિષ્ઠા અર્પી. હવે

રાજદ્વારી ચળવળ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલવા માંડી. ગામેગામ હોમરૂલ લીગની શાખાઓ સ્થપાઈ અને લોકોને પોતાનાં દુઃખ રડવાનું ઠેકાણું જડયું. લોકોમાં અસંતોષ ફેલાવવા પૂરતી તે ચળવળ ફતેહમંદ થઈ કહેવાય, પણ તે ચળવળમાં બોલવા અને લખવા સિવાય બીજો કાંઇ ભારે રચનાત્મક કાર્યક્રમ ન હતો.

આ જ અરસામાં હિંદુસ્તાનના જાહેર જીવનની ક્ષિતિજ ઉપર ગાંધીજીનો સીતારો ઉગવા માંડયો હતો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડતમાં વિજય મેળવી તેમણે કીર્તિ રળી હતી અને શઠ અથવા દુશ્મન સાથે પણ સત્યનું જ આચરણ કરી રાજદ્વારી બાબત કરતાં ધર્મને તેઓ વિશેષ મહત્ત્વ આપનારા છે એમ દુનિયાને બતાવ્યું હતું અને મહાત્માપદ મેળવ્યું હતું. હિંદુસ્તાનના લોકોએ દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનું માત્ર શ્રવણ જ કર્યું હતું, તેના ચમત્કારનું ચમ્પારણ્ય અને ખેડા જીલ્લાની લડતમાં ગાંધીજીએ તેમને પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યું.

ખેડા જીલ્લાની લડત પૂરી થઇ રહી એટલામાં યુરોપના મહાયુદ્ધમાં મદદ માટે વાઈસરૉય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડે દેશના નેતાઓ પાસે માગણી કરી. તે પહેલાં હિંદુસ્તાનમાંથી લાખો માણસો યુદ્ધમાં લડવા તો ગયા જ હતા અને હિંદુસ્તાન તરફથી કરોડો રૂપિયા યુદ્ધમાં મદદ તરીકે અપાયા હતા. પણ હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રીય પક્ષના અને કેળવાયલા માણસોએ પણ યુદ્ધમાં લડવા જઈ પોતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં બરાબરીના હક માગે છે તે જ પ્રમાણે બરાબરીના ભોગ આપવા પણ તૈયાર છે, એમ બતાવી આપવું જોઇએ એમ મહાત્મા ગાંધીજીએ સમજાવ્યું અને એક ટુકડી ઉભી કરવા માંડી. તે કામ ચાલી રહ્યું હતું તેવામાં લડાઈ બંધ પડી, પણ આ લડાઇમાં હિંદે જે સુંદર ભાગ લીધો ત્યાર પછી ઇંગ્લંડનું વલણ હિંદ તરફ બહુ બદલાઇ જશે એવી લોકોમાં ભારે આશા પ્રકટી. પણ અંગ્રેજ સરકાર તો વિજયના મદમાં છકી ગઈ હતી. હિંદુસ્તાનમાં પોતાની

વિરુદ્ધ જરા પણ રાજદ્વારી ચળવળ ચાલે તે સહન કરવા તે તૈયાર ન હતી; એટલે તેણે રોલૅટ ઍક્ટ નામનો કાયદો પસાર કર્યો. જેથી શકદાર રાજદ્વારી માણસને, તેના ઉપર કોર્ટમાં રીતસર કેસ વગેરે ચલાવવાની માથાકૂટ કર્યા વિના, જેલમાં બેસાડી શકાય.

મહાત્મા ગાંધીજીએ આ કાયદા સામે સત્યાગ્રહ આદર્યો. તેમને પકડયા. સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ નહિ સમજનારા લોકોએ તોફાન કર્યાં અને તે દબાવી દેવા સરકારે કાળો કેર વર્તાવ્યો. પંજાબમાં તો તેણે હદ કરી. અમૃતસરમાં જલિયાંવાળા બાગમાં હિંદીઓની એક મોટી સભા ભરાયલી હતી તેને ચારે બાજુથી ઘેરી લઈ ત્યાં કતલ ચલાવી. અમૃતસર શહેરની શેરીઓમાં લોકોને પેટે ચલાવ્યા. બ્રિટિશ વાવટાને જબરદસ્તીથી સલામ કરવા સુકુમાર યુવાનોને પંજાબના ઉન્હાળાના કડક તાપમાં દિવસો સુધી સોળ સોળ માઇલિ ચલાવ્યા. લશ્કરી સિપાહીઓએ લોકોના ઘરમાં પેસી પેસીને પંજાબની પરદેનશીન બ્હેનોની બેઇજ્જતી કરી. અને આવો જુલમ વર્તાવનારા અમલદારોને સરકારે રાજ્યના ખેરખ્વાહ ગણ્યા. તેમની સેવાની કદર કરી અને હજી પણ જે લોકો ઉપર તેમણે સીતમ ગુજાર્યો હતો, જે લોકોની સ્ત્રીઓની તેમના અમલ નીચે લાજ લૂંટાઈ હતી તે જ લોકો પાસેથી ઉઘરાવેલા કરમાંથી તેમને 'પેન્શન' મળે છે. આ સમય આખો જ ભારે બનાવોનો ગણાય.

ઉપર કહી ગયા કે રૉલેટ કાયદો પસાર થયો તે પહેલાં થોડા વખત ઉપર જ યુરોપમાં ચાલતું મહાયુદ્ધ પૂરૂં થયું હતું. તે યુદ્ધમાં તુર્કસ્તાનનો સુલતાન જે મુસલમીન કોમનો ખલિફા અથવા ધર્મગુરુ ગણાય છે તે ઇંગ્લંડની સામે જર્મનીના પક્ષમાં લડયો હતો. લડાઈ દરમ્યાન હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો સ્વધર્મી તુર્કીની સામે ઇંગ્લંડનો પક્ષ લઈ લડતાં સંકોચાતા હતા. પણ ઇંગ્લંડના વડા પ્રધાને વચન આપ્યું કે તુર્કસ્તાનની એક તસુ પણ જમીન અમે લઈ લેવા ઇચ્છતા નથી. એટલે તેઓ જંગમાં પોતાના ધર્મબંધુઓ સામે પણ ઝુઝ્યા. પણ જ્યા

થયા પછી ઇંગ્લંડે પોતાનું વચન પાળ્યું નહિ અને ખલિફાનો મુલક, એટલે કે ખિલાફત, તેમણે અંદર અંદર વ્હેંચી લીધો. આ ખિલાફતમાં મુસલમાન લોકોનાં પવિત્ર સ્થાનો આવેલાં છે અને તેને વિષે તેઓની એવી ધાર્મિક માન્યતા છે કે તે મુલક તો કોઇ પણ મુસલમાન સત્તાને તાબે જ રહે. અન્યધર્મી તેના ઉપર તરાપ મારે તો આખી દુનિયાના મુસલમાનોની તે બચાવવાની ફરજ ગણાય. આમ પંજાબની અને ખિલાફતની બાબતમાં હિંદીઓને ભારે અન્યાય થયો.

આ જ અરસામાં હિંદુસ્તાનના રાજ્યવહીવટમાં વધુ સુધારા કરવાનું કામ ચાલી રહ્યું હતું. તે માટે હિંદુસ્તાન ખાતાના પ્રધાન મિ. મૉન્ટેગ્યુ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ નજરે જોવા આવી ગયા હતા, અને તેમણે અહિંના વાઇસિરોય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ સાથે મળી સુધારાનો એક ખરડો તૈયાર કર્યો હતો. આ સુધારા અને ૧૯૧૯ની આખરમાં થયા અને તે 'મૉન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા.' ને નામે ઓળખાય છે. આ સુધારાથી ધારાસભામાં હિંદી સભાસદોની બહુમતી થઈ; પણ મુદ્દાના વિષયો જેવા કે લશ્કરીખાતું, નાણાં ઉપર અંકુશ વગેરે ધારાસભાને સોંપાયા નહિ. તે તો નોકરશાહીના હાથમાં જ રહેલા છે. સુધારાથી હિંદુસ્તાનના ગરમ પક્ષના આગેવાનો નારાજ હતા અને વધુ માગણી કરતા હતા. પણ અંગ્રેજ સરકારના આટઆટલા અત્યાચાર પછી પણ ગાંધીજીને અંગ્રેજ લોકની ન્યાયબુદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસ હતો, તેથી સુધારા જેવા હતા તેવા સ્વીકારી લઈ તેમને ફતેહમંદ બનાવવા સરકાર સાથે પૂર્ણ સહકાર કરવા ગાંધીજીએ પોતાની ટોપી ઉતારી ઉતારીને અમૃતસરની મહાસભાને વીનવી. પણ છેવટે જ્યારે જોયું કે પંજાબના અત્યાચારો ઉપર તો સફેદો ચોપડવામાં આવ્યો, વડો પ્રધાન ખિલાફતની બાબતમાં પોતાનું વચન નહિ જ પાળે, ત્યારે તેમનો લોકોનાં દુઃખ જોઇને દ્રવી રહેલો આત્મા કકળી ઉઠયો અને આ ભારે અન્યાયો દૂર કરવા સારૂ હિંદી પ્રજાને લડતમાં દોરવાની સરદારી તેમણે લીધી.

લડી લડીને આપણે આ અન્યાયો દૂર કરાવી શકીએ, પણ જ્યાં સુધી આ રાજ્યપદ્ધતિ હસ્તીમાં રહે ત્યાં સુધી ફરી આવા અન્યાય થવાનો સંભવ. આપણું 'સ્વ-રાજ્ય' ન થાય ત્યાં સુધી આવા અન્યાયો ન થવાની ખાતરી આપણને મળે નહિ, માટે અત્યારની લડતમાં પંજાબ અને ખિલાફત સાથે સ્વરાજ્યનો ઉદ્દેશ પણ આપણે દાખલ કર્યો છે. એટલે આપણે 'પંજાબ, ખિલાફત અને સ્વરાજ્ય' એ ત્રિવિધ ઉદ્દેશોને સારૂ લડીએ છીએ. આ લડાઈમાં આપણે મારામારી કરવા નથી ઇચ્છતા, પણ ગાંધીજીએ 'શાન્તિમય અસહકાર'નું નવું હથિઆર દુનિયાને બતાવ્યું છે તેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ.

અત્યારે આપણી લડત પૂરા જોસમાં ચાલી રહી છે, તેને દાબી દેવા સારૂ લાલા લજપતરાય, પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ, શ્રી. ચિત્તરંજન દાસ, મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ, શ્રી. રાજગોપાલાચારી વગેરે આપણા મહાન નેતાઓને અમદાવાદની મહાસભામાં ભાગ ન લઇ શકે તે માટે પકડી લીધા હતા. છતાં લોકો કાંઇ નરમ પડયા નથી. હમણાં તો મહાત્મા ગાંધીજી પણ જેલમાં વિરાજે છે; છતાં આપણે લડત વધુ ને વધુ જોસથી ચાલુ જ રાખવાની છે.

૪–મહાસભા (૨)

ગયા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે મહાસભાની સ્થાપના સને ૧૮૮૫ માં થઈ. પહેલી મહાસભા પુણા શહેરમાં મળવાની હતી, પણ ત્યાં કૉલેરા ફાટી નીકળવાથી મુંબઈમાં ગોકુળદાસ તેજપાળ સંસ્કૃત કોલેજના મકાનમાં મળી. તેમાં બધા મળીને જુદા જુદા પ્રાન્તના ૭૨ પ્રતિનિધિઓ તથા જે સરકારી નોકર હોવાથી કોઈ રાજકીય મંડળમાં પ્રતિનિધિ તરીકે ભાગ ન લઈ શકે એવા ૩૦ જણ મિત્રો તરીકે આવ્યા હતા. મિત્રોમાં પાછળથી મુંબઈની હાઈ કોર્ટના જજની પદ્દીએ પહોંચેલા અને વિદ્વત્તા તથા વિચારશીલતાને માટે ખ્યાતિ પામેલા, અને ભારતસેવક ગોખલેજીના ગુરુ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે (પુણા), જબરદસ્ત સંસાર સુધારક દિવાન બહાદુર રઘુનાથરાવ (મદ્રાસ), પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અને લેખક લાલા બૈજનાથ (આગ્રા) તથા સંસ્કૃત ભાષાના ધુરંધર પંડિત રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર (પુણા), એઓ મુખ્ય હતા. પ્રતિનિધિઓમાં મહાસભા સ્થાપવાની પ્રેરણા કરનાર અને તેથી કૉન્ગ્રેસના પિતા તરીકે જાણીતા થયેલા મિ. એ. ઓ. હ્યુમ, કલકત્તાના વ્યોમેશચંદ્ર બાનરજી, પુણાના વામન શિવરામ આપ્ટે તથા આગરકર, મુંબઈના દાદાભાઈ નવરોજજી, કાશીનાથ ત્ર્યંબક તેલંગ, ફિરોજશાહ મ્હેતા, દિનશા એદલજી વાચ્છા, મદ્રાસના સુબ્રમણ્ય આયર મુખ્ય હતા. પહેલી મહાસભાના પ્રમુખ વ્યોમેશચંદ્ર બાનરજી ચુંટાયા હતા.

શરૂઆતની મહાસભાઓમાં જે ઠરાવો પસાર થયેલા તેમાંના ઘણા સંબંધી હજી કાંઈ દાદ મળી નથી. હિંદુસ્તાન માટે કલેકટરો, કમિશનરો વગેરે અમલદારોની પરીક્ષા, જેને હિંદી સનંદી નોકરીની પરીક્ષા કહે છે, તે ઈંગ્લંડ તથા હિંદુસ્તાન બન્ને સ્થળે લેવાની માગણી, હિંદુસ્તાનનું વધારા પડતું અને બિન જરૂરી લશ્કરી ખર્ચ કમી કર-

વાની માગણી, હિંદુસ્તાનના રક્ષણને માટે સ્વયંસેવકસૈન્ય ઉભું કરવાની માગણી, હથિઆરનો કાયદો કહાડી નાંખવાની માગણી, કારોબારી અને ન્યાય ખાતાં જુદાં પાડવાની માગણી, ઔદ્યોગિક શિક્ષણ માટે યોગ્ય પ્રબંધ કરવાની માગણી, વધતા જતા જમીનમ્હેસુલના સંબંધમાં સુધારો કરવાની માગણી, બ્રિટિશ વસાહતોમાં હિંદીઓની સ્થિતિ સુધારવાની માગણી વગેરે અનેક પ્રકારની માગણીઓ શરૂઆતથી મહાસભા કરતી આવી છે. છેવટે જ્યારે તેણે જોયું કે આમ માગ્યે કાંઇ વળશે નહિ ત્યારે માગવાનું છોડી દઇ સ્વરાજ્ય સ્થાપવા પોતે મથી રહી છે.

ઉપર જેમનાં પુણ્યનામ આપણે લીધાં તેઓને બ્રિટિશ પ્રજા અને બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ ઉપર અવિચળ શ્રદ્ધા હતી, તેથી તેમણે માગણી કર્યા કીધી. તે માગણીઓ પ્રમાણે આપણને મળ્યું નહિ તેથી કાંઇ તેમની સેવાની કિંમત ઓછી નથી આંકી શકાતી. હિંદુસ્તાનમાં સ્વરાજ્યનો પાયો ખરી રીતે તેમણે જ નાંખેલો છે. એક તરફથી અંગ્રેજ સરકાર લોકોને એમ સમજાવી રહી હતી કે અમે તમારા દેશમાં આવીને અંદર અંદરના ઝઘડા, ચોર લૂંટારા અને ઠગારાના ત્રાસ તથા પરદેશીઓના હુમલાથી દેશને બચાવી લઈ દેશમાં શાન્તિ સ્થાપી, નિષ્પક્ષ ન્યાય મળી શકે એવી વ્યવસ્થા કરી, તમારાં બાળકોને કેળવણી મળે એવી ગોઠવણ કરી, સહુ પોતપોતાના ધર્મ વગર અડચણે પાળી શકે એવી ઉદાર રાજનીતિ ચલાવી, રાજાઓ, નવાબો અને તેમના ઇજારાદારો ખેડુતોને લૂંટતા તેમાંથી તેમને બચાવી નક્કી જમાબંધી કરી ખેડુતના માબાપ બન્યા. ત્યારે બીજી તરફથી મહાસભાના આ આગેવાનોએ દેશને ચોકખું દીવા જેવું બતાવી આપ્યું કે હિંદુસ્તાનમાંથી નાણાં તો નદીના પ્રવાહની માફક ઇંગ્લંડમાં ઘસડાઈ જાય છે, આ પરદેશી રાજ્યવ્યવસ્થાનું ખર્ચ હદથી જ્યાદે છે, લશ્કરી ખર્ચ તો પાર વિનાનું વધતું જ જાય છે, હિંદના ઉદ્યોગો આ રાજ્યમાં પાયમાલ થતા જાય છે, જમીનમ્હેસૂલ દહાડે દહાડે

વધતુંજ જાય છે અને ખેડૂતો દેવામાં ડૂબતા જાય છે, તથા કોઇ પણ સુધરેલા દેશમાં નહિ હોય એવી અધમ, કંગાલ અને ભૂખમરાની દશાને તેઓ પામ્યા છે. સરકારી આંકડા ભલે પૂરવાર કરે કે હિંદુસ્તાનની આબાદી વધી છે પણ હિંદુસ્તાનના લોક ઉપર લોહી–માંસ રહ્યું નથી એ નરી આંખે દેખાય છે. આ બધું દેખાડી આપીને સ્વરાજ્યની આવશ્યકતા તેમણે જેટલી સિદ્ધ કરી છે તેટલું જ સ્વરાજ્યની અંદર શું શું જોઇએ એ પણ બતાવી આપ્યું છે.

કૉન્ગ્રેસનું કામ થોડાં વર્ષો ચાલ્યું એટલામાં તેમાં બે પક્ષ ઉભા થયા. એક પક્ષને બ્રિટિશ પ્રજા ઉપર જરાયે વિશ્વાસ ન હતો. તેઓ એમ જ માનનારા હતા કે બ્રિટિશ પ્રજા કેવળ વાણીઆ પ્રજા છે, અહિં વેપાર કરવા આવી છે અને પોતાના સ્વાર્થને સારૂ હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરી રહી છે. તેમની સાથે સંબંધ છોડયા વિના હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર નથી. બીજો પક્ષ હિંદુસ્તાનના ઇંગ્લંડ સાથેના સંબંધમાં ઇશ્વરનો હાથ જોનારો હતો. ઈંગ્લંડે આપણને આપણા ઘોર અજ્ઞાનમાંથી જગાડયા, આપણને સ્વતંત્રતા અને ઉદારતાના પાઠ શીખવ્યા અને તેના છત્ર નીચે જ આપણે કાયદેસર લડત લડીને પ્રતિનિધિરાજ્ય સ્થાપી શકીશું. ઈંગ્લંડ સાથેનો સંબંધ તો હવે હિંદુસ્તાને છોડવાની જરૂર છે જ નહિ, એટલું જ નહિ પણ તત્કાળ પ્રતિનિધિરાજ્યને સારૂ પણ આપણે લાયક નથી. તેના હાથ નીચે તાલીમ લઈ ધીમે ધીમે આપણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય નીચે સ્વરાજ્ય ભોગવતા થઇશું. આ પક્ષો ઉભા તો પાછળથી થયા, પણ મહાસભાના ઇતિહાસમાં આકસ્મિક ચમત્કાર એ છે કે આ બન્ને પક્ષમાં આગળ ઉપર બહુ ભારે ભાગ ભજવનાર અને હિંદની મહાન સેવા બજાવનાર બન્ને વ્યક્તિઓ લોકમાન્ય તિલક મહારાજ અને ભારતસેવક ગોખલેજી મુંબઇમાં મળેલી સને ૧૮૮૯ ની પાંચમી મહાસભામાં પહેલી જ વાર બોલ્યા હતા અને ધારાસભામાં બધા સભ્યો સરકાર પસંદ કરતી હતી તેને બદલે લોકો

તરફથી એવા સભ્યો ચુંટાવા જોઇએ એવા મુદ્દાના ઠરાવમાં સ્હેજ સુધારો રજુ કરવા બન્ને ઉભા થયા હતા. તિલક મહારાજે સુધારો મૂક્યો અને ગોખલેજીએ તેને ટેકો આપ્યો.

આ બન્ને પક્ષોએ ઘણા વખત સુધી મહાસભાને પોતાના હાથમાં લઈ પોતાના મત પ્રમાણે દોરવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ શરૂઆતમાં મહાસભામાં નરમ પક્ષનું જોર વધારે હતું. સુરેન્દ્રનાથ બાનરજી, ફિરોજશાહ મહેતા વગેરે તેમાં કર્તાહર્તા હતા અને તેઓ મહાસભાને પોતાના હાથમાં ટકાવી રહ્યા હતા. પણ સરકારે બંગાળના ભાગલા પાડી નાંખ્યા ત્યારથી ગરમ પક્ષ મ્હોટો બનવા માંડયો હતો, તેનું જોર વધ્યું હતું અને મહાસભાને પણ તેમના મત પ્રમાણે ચલાવવા તેઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. ૧૯૦૬ની કલકત્તાની મહાસભા માટે જ ગરમ પક્ષના આગેવાનને મહાસભાના પ્રમુખ નીમવાની દરખાસ્ત આવી હતી, પણ નરમ દળે બન્ને પક્ષને માન્ય એવા હિંદના દાદા દાદાભાઇનું નામ આગળ ધરી તેમનાં મ્હોં બંધ કરી દીધાં. દાદાભાઇએ પણ લોકલાગણી બરાબર પારખી અને મહાસભાને એ રીતે દોરી તેમણે મહાસભાને સ્વરાજ્યના મંત્રની દિક્ષા આપી. ગરમ પક્ષે પ્રજા આગળ જોસથી ચાર વસ્તુઓ મૂકી—સ્વરાજ્ય, બહિષ્કાર, સ્વદેશી અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ. એ ચારે બાબત મહાસભામાં ઠરાવ થયા અને મહાસભાનું કામ સુલેહશાન્તિમાં પૂરૂં થયું. સને ૧૯૦૭ની મહાસભામાં ગરમ પક્ષના કોઇ આગેવાન પ્રમુખ ચુંટાય એવી તે પક્ષની ઇચ્છા ખરી, પણ નરમ દળે તે ઇચ્છા ફળીભૂત નહિ થવા દીધી. એ વર્ષની સુરતની મહાસભામાં તૂટ પડી. અત્યાર સુધી મહાસભાનું ચોક્કસ બંધારણ રચાયું ન હતું, પણ આ તકરાર પછી તેની ખાસ જરૂર જણાઈ. સુરતમાં તો મહાસભા તૂટયા પછી વિનીત પક્ષના આગેવાનોએ એક સભા બોલાવી બંધારણ નક્કી કરવા એક સમિતિ નીમી અને તે બંધારણની રૂઇએ મહાસભાનું કામ આગળ ઉપર ચાલે એવો ઠરાવ કરીને તેઓ છુટા પડયા. અલ્હા-

હાબાદમાં આ સમિતિની બેઠક થઈ અને તેમણે મહાસભાનું બંધારણ નક્કી કર્યું; તેમાંની બે કલમો બહુજ અગત્યની હોઇ નીચે આપી છેઃ—

કલમ ૧—હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું ધ્યેય એ છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં અંગોના જેવી રાજ્યપદ્ધતિ હિંદના લોકને મળે અને તે અંગોની સાથે સરખાપણાના હકથી સામ્રાજ્યના હકો તથા જવાબદારીઓમાં હિંદના લોકનો ભાગ હોય. આ ઉદ્દેશ કાયદેસર સાધનોથી, ચાલુ રાજ્યવહિવટમાં ધીમે ધીમે સુધારા કરાવીને તથા રાષ્ટ્રીય એકતા વધારીને, જાહેર જુસ્સો કેળવીને અને દેશની બૌદ્ધિક, નૈતિક, આર્થિક તથા આરોગિક શકિતઓને ખીલવીને તથા વ્યવસ્થિત કરીને સાધી શકાય.

કલમ ૨—હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો દરેક પ્રતિનિધિ આ બંધારણની કલમ ૧ માં જણાવેલા મહાસભાનું ધ્યેય સ્વીકારવા બાબતની તથા મહાસભાના બંધારણ અને નિયમો પ્રમાણે વર્તવા બાબતની પોતાની લેખી ઇચ્છા જાહેર કરે. (એટલે કે મહાસભાના ધ્યેય ઉપર સહી કરે.)

આ પ્રમાણે મહાસભાનું ધ્યેય નક્કી થયું એટલે સામ્રાજ્ય સાથે સંબંધ છોડવાની જરૂર જોનારો પક્ષ તેમાં આવી ન શકે એવી સ્થિતિ થઈ. ત્યાર પછી થોડાજ વખતમાં ગરમ પક્ષના આગેવાન તિલક મહારાજને રાજદ્રોહના ગુન્હા માટે સરકારે છ વરસની સજા કરી એટલે તે પક્ષ ઠંડો પડયો અને મહાસભા નરમ પક્ષના હાથમાં રહી. ૧૯૧૪ માં તિલક મહારાજ છુટીને આવ્યા ત્યાર પછી બે પક્ષને સાંધવાની હિલચાલ પાછી શરૂ થઇ; પણ સને ૧૯૧૪ અને ૧૯૧૫ માં કાંઇ બન્યું નહિ. સને ૧૯૧૫ માં નરમ પક્ષના ખાસ આગેવાન સર ફિરોજશાહ મહેતા અને ગોખલેજી સ્વર્ગસ્થ થયા. એટલે તે પક્ષ પણ ઢીલો પડયો. આ બે ધુરંધર આગેવાનોના જવાથી દેશને ભારે ખોટ પડી અને આઘાત પહોંચ્યો, અને તે

રાષ્ટ્રીય આપત્તિમાં હવે સંપીને જ કામ થાય તો ઠીક એમ બન્ને પક્ષને લાગ્યું. સને ૧૯૧૬ માં અમદાવાદમાં પ્રાન્તિક પરિષદ્ ભરાઇ તેમાં બન્ને પક્ષ એક થયા. અમદાવાદે તિલક મહારાજને ભારે માન આપીને પોતે માન લીધું.

સરકાર અત્યારસુધી પોતાની સ્વાર્થી નીતિ ઉપર ઢાંકપિછોડો કરી શકતી હતી; પણ તે આસ્તે આસ્તે ખુલ્લી થવા માંડી અને અત્યાર સુધી તિલકમહારાજા એકલા મહારાષ્ટ્રમાં કામ કરી રહ્યા હતા તેને બદલે તેમની પ્રતિભાનો લાભ આખા દેશને મળવા માંડ્યો. જોતજોતામાં મહાસભા રાષ્ટ્રીય પક્ષના હાથમાં આવી પડી. હવે રાષ્ટ્રીય પક્ષ આગળ મુખ્ય કામ તો મુસલમાન લોકો સાથે સમાધાન કરી રાષ્ટ્રીય સભાને સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય બનાવવાનું હતું. એ કામ સહેલું નહતું.

મહાસભા સ્થપાઈ ત્યારથીજ મુસલમાન લોકો મહાસભામાં ભળવામાં આનાકાની કરતા હતા. કેળવણીમાં હિંદુ લોકો આગળ છે, તેમનામાં ભળી જઇશું તો સરકારની ઇતરાજી વ્હોરવી પડશે અને પ્રમાણમાં આપણને કશું નહિ મળે; એના કરતાં સરકાર સાથે ભળીને આપણી કેળવણીમાં વધારો કરીએ તો પોતાની કોમની તરક્કી થશે એ તેમની માન્યતા હતી. તેમણે પોતાની કોમના હિતસંબંધનો વિચાર કરવા માટે 'મુસ્લીમ લીગ' સ્થાપન કરી. હિંદુ લોકોની સંખ્યા વધારે છે, મુસલમાનોની ઓછી છે; મહાસભામાં ભળીએ તો, પોતે રાજ્યકર્તા હતા, પરદેશમાં ઇસ્લામી રાજ્યો છે એ કારણસર પોતાની લોકસંખ્યા ઓછી હોવા છતાં દેશમાં હિંદુ લોકોના જેટલીજ લાગવગ પોતે ધરાવી શકે એવું તેઓ ઇચ્છતા હતા. આનો લાભ લેવા સરકાર પણ મુસલમાનો તરફ વખતો વખત મહેરની નજર નાંખતી હતી. બંગાળના એક ગવર્નર એમ જ કહેતા કે મુસલમાન કોમ મારી માનીતી રાણી છે. મુસલમાનોમાં જેમ જેમ કેળવણી વધી તેમ તેમ તેઓ સરકારની ભેદનીતિ સમજતા થઈ ગયા. એના કરતાં પણ ભારે કારણ એ થયું કે વિલાયતમાં જ્યારે ઇટલી અને તુર્કી વચ્ચે યુદ્ધ થયું ત્યારે પોતાનો

ઇટલી તરફનો પક્ષપાત ઇંગ્લંડે ચોક્કસ જાહેર કર્યો. મુસલમાનોની આંખ ઉઘડી. અંગ્રેજો ઇસ્લામના ખેરખ્વાહ નથી એ વિષે તેમની ખાતરી થઈ. હિંદુ મુસલમાન આ દેશના કાયમના જ રહેનાર છે. બન્નેના હિતસંબંધ એક છે અને બન્નેએ મળીને અહીંની નોકરશાહી સામે લડવું જોઇએ તો જ દહાડો વળે એ રીતે તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા.

એ જ અરસામાં સરકારે સુધારા આપવા કહાડયા અને સુધારાની ખેરાત પાછળ હિંદુ મુસલમાન લડશે એવી આશા રાખી. પણ નાંખેલા દાણા માટે કુકડાંમરઘાંની પેઠે આપણે ન લડીએ એમ લો.મા. તિલકે જાહેર કર્યું. લખનોમાં મહાસભા અને મુસ્લીમ લીગ ભેગી થઇ. સુધારા મળે તો તેમાં હિંદુ મુસલમાનનું પ્રમાણ કેટલું હોય એ આપસમાં નક્કી કર્યું. અને સંપથી દેશકાર્ય શરૂ કર્યું. સુધારાની યોજના જ્યારે ચર્ચાવા લાગી ત્યારે હિંદુ મુસલમાને મળીને પોતાની યોજના ઘડી કહાડી અને તે મહાસભા તેમજ મુસ્લીમ લીગમાં પસાર કરી. આ રીતે અંદર અંદરનો વિખવાદ મટાડી બન્ને કોમોએ સ્વરાજ્યનો રસ્તો સાફ કર્યો.

સ્વરાજ્ય એ આપણો જન્મસિદ્ધ હક છે એ મંત્રની ઘોષણા તિલક મહારાજે દેશમાં દુંદુભિનાદે કરી. એ જન્મસિદ્ધ હકનું ભાન લોકોને કરાવવા વિદુષી એની બેસન્ટ અને લોકમાન્ય તિલકે દેશમાં સ્વરાજ્ય સંઘો (હોમરૂલ લીગ) સ્થાપ્યાં. તેવામાં મહાયુદ્ધ પૂરૂં થયું, રૉલૅટ કાયદો, પંજાબના અત્યાચારો અને ખિલાફતનો અન્યાય તથા રાજદ્વારી ક્ષેત્ર ઉપર પોતાના સત્યાગ્રહ અને અસહકારનાં શસ્ત્રો સાથે ગાંધીજીનું આવવું, એ બધું આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઇ ગયા છીએ. દેશમાં અત્યારે જે જાગૃતિ આવી છે તે જોતાં દેશ મહાસભાનું જુનું સંકુચિત ધ્યેય સ્વીકારીને બેસી રહે એમ ન હતું. નાગપુરમાં નવેસરથી જ મહાસભાનું બંધારણ થયું અને હિંદુસ્તાનની સ્વરાજ્ય સરકારનો પાયો મંડાયો.

અત્યાર સુધી મહાસભાએ અંગ્રેજ સરકારે પાડેલા દેશના વિભાગ પ્રમાણે જ કામ લેવાનું રાખ્યું હતું; તેને બદલે નાગપુરના બંધારણ

પ્રમાણે દેશના ભાષાવાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા, અને દરેક પ્રાન્તને પોતપોતાનું કામ કરી લેવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી. હિંદુસ્તાન એવડો મ્હોટો દેશ છે કે તેમાં એક મુખ્ય મથકેથી સત્તા ચલાવવી અગવડ રૂપ જ થઇ પડે. દરેક પ્રાન્ત પોતપોતાનો વહિવટ સંભાળી લે અને આખા દેશનું સામાન્ય કામ બહુ જ ઓછું રહે અને તે કરવા પ્રાન્તના પ્રતિનિધિઓની એક મહાસમિતિ ચૂંટાય. એટલે દરેક પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિઓ ઘણીખરી બાબતમાં સ્વતંત્ર રહે અને મહાસમિતિ તે બધી પ્રાન્તિક સમિતિઓને જોડનારી સાંકળ બને. આ મહાસમિતિમાં પણ ઘણા માણસો ન હોય અને અત્યારે તો દેશ લગભગ યુદ્ધની દશામાં છે એટલે તાકીદનાં કામો કરવા વખતોવખત મળી ન શકાય; માટે પંદર માણસની એક કારોબારી સમિતિ નીમેલી છે. આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરી છે, પણ આપણે તો પહોંચવાનો આદર્શ રાખ્યો છે અસલની ગ્રામ પંચાયતની સ્થિતિએ. એટલા માટે દરેક જીલ્લાની જીલ્લાસમિતિ, તાલુકાની તાલુકાસમિતિ અને ગામની ગ્રામસમિતિ એમ ગોઠવણ રાખી છે.

સ્વરાજ્યના કામ માટે જે નાણાં જોઇએ તે માટે તિલક સ્વરાજ્ય ફાળો ઉઘરાવવામાં આવે છે. આ ફાળાની આ વર્ષે એવી વ્યવસ્થા રાખી છે કે દરેક ગામમાં ઉઘરાવેલો સ્વરાજ્ય ફાળો ઘણોખરો તે ગામમાં જ રહે અને ગામના ઉપયોગ માટે વપરાય; તેમાંથી માત્ર પાંચ ટકા તાલુકાસમિતિને મળે, દશ ટકા જીલ્લાસમિતિના નિભાવ અર્થે જાય, દશ ટકા પ્રાન્તિકસમિતિને મળે અને પાંચ ટકા મહાસમિતિને મોકલવામાં આવે. આમાંથી તે સમિતિઓ પોતપોતાનું ખર્ચ ચલાવી લે તથા જે ગામમાં પૂરતો ફાળો ન હોય તેમને મદદ આપે. તિલક સ્વરાજ્ય ફાળાનો ઉપયોગ અત્યારે મુખ્યત્વે કરીને સ્વદેશીના પ્રચારમાં અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ચલાવવામાં થાય છે.

પહેલાં મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ કોઇ પણ મહાસભાએ માન્ય કરેલી સભા ચૂંટી શકતી; પણ તેની સંખ્યાની કાંઈ મર્યાદા ન હતી. હવે

તો દરેક પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિને જ તે સત્તા આપી છે અને પ્રાન્તિક સમિતિ પોતાના જીલ્લા તથા તાલુકામાંથી તેમની સમિતિઓ દ્વારા પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી કરે છે. વળી દરેક પચાસ હજારની વસ્તીએ એક પ્રતિનિધિ મહાસભામાં આવે એમ નક્કી કર્યું છે, એટલે પ્રાન્તની વસ્તીના પ્રમાણમાં તે પ્રાન્તની મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ દરવર્ષે ચૂંટાય છે. જે શખ્સ ચાર આના આપે અને મહાસભાનું ધ્યેય સ્વીકારે તે મહાસભાનો સભાસદ થઇ શકે છે અને તેને જુદી જુદી સમિતિઓનાં તથા મહાસભામાં પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવાની સત્તા છે. આમ સ્વરાજ્યનું ભવિષ્યનું મતદાર મંડળ તૈયાર થઇ રહ્યું છે.

આપણે જોઇ ગયા કે સુરતની મહાસભા પછી મહાસભાનું ધ્યેય ચોક્કસ મુકરર થયું, પણ તે સંકુચિત હતું એમ કહેવું જ જોઇશે. જે દેશે ચાર પાંચ હજાર વર્ષ સુધી સ્વતંત્ર રીતે સ્વરાજ્ય ભોગવેલું છે તે દેશની મહાસભા પોતાનું ધ્યેય બસ બાંધી જ દે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદર જ સ્વરાજ્ય અમે લેવા ઇચ્છીએ છીએ તે એક પ્રકારની સંકુચિતતા જ ગણાય. નાગપુરની મહાસભાએ એવું ધ્યેય રાખ્યું છે કે, 'હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું ધ્યેય એવું છે કે સર્વે યોગ્ય અને શાંતિમય સાધનોથી હિંદુસ્તાનમાં લોકનું સ્વરાજ્ય સ્થાપવું.'

આપણને ફાવે તો આપણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદર સ્થાપીએ અને ન ફાવે તો સ્વતંત્ર સ્થાપીએ. આ ધ્યેય વિશાળ એટલા માટે છે કે રાષ્ટ્રીય અને ધીમા—બન્ને પક્ષ સાથે ત્રીજો સ્વતંત્રતાવાદી પક્ષ પણ મહાસભાની અંદર રહીને કામ કરી શકે.

૫–અસહકાર

ભક્તકવિ તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે દુષ્ટ માણસથી હમેશાં દૂર રેહેવું. લોકોમાં પણ કહેવત છે કે નઠારાને નવ ગજથી નમસ્કાર. અંગ્રેજ સરકારે હિંદુસ્તાનમાં દુષ્ટતા દાખવી તો આપણે તેને નવ ગજથી નમસ્કાર કરી આઘા ઉભા રહેવું. તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન રાખવો. સરકાર અથવા રાજ્ય પ્રજા વિના તો ટકી ન જ શકે. પ્રજા હોય ત્યારે રાજા થાય. આપણે રાજાની પ્રજા જ રહેવાની ના પાડીએ ત્યાં રાજા રાજ્ય કોના ઉપર કરે? વળી રાજ્યને પોતાનો વહિવટ ચલાવવા પ્રજામાંથી માણસોની જરૂર તો પડે જ છે; અને તેથી રાજ્ય તેમને નોકરીઓ આપે છે. પણ પ્રજાના માણસો રાજ્યની નોકરી ન કરે તો પછી રાજ્યનો વહિવટ ન જ ચાલે અને વહિવટ ન ચાલે એટલે રાજ્ય શી રીતે પોતાની દુષ્ટતા ચલાવી શકે? આવી રીતે કોઈની પણ સાથેનો સંબંધ છોડી દેવો, તે જે કરતો હોય તેમાં આપણે સીધી રીતે કે આડકતરી રીતે ભાગ ન લેવો તેનું નામ **અસહકાર.**

આ અસહકાર કરવામાં ગાંધીજી એક વસ્તુ ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે. તે આપણે સહુએ સમજવા જેવી છે. આપણે સરકારનો અસહકાર કરીએ છીએ તેથી કાંઇ આપણે તેનો દ્વેષ નથી કરતા. ન સરકારનો વહિવટ ચલાવનારા અમલદારોનો પણ દ્વેષ નથી કરતા. આપણે દ્વેષ તો કરીએ છીએ તેમનાં બૂરાં કામોનો અને જે પદ્ધતિ તે બધાં બૂરાં કામો કરાવે છે તેનો. એ સરકાર સુધરે, પોતાની બૂરાઈ છોડી દે તો આપણે ફરી તેને મદદ કરીએ, તેનો સહકાર કરીએ. ઘણાં માણસો આ અસહકારની પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય જાણ્યા વિના જ એવા આક્ષેપ કરે છે કે આ પ્રવૃતિના મૂળમાં ઝેર રહેલું છે, દ્વેષ રહેલો છે. કામ કરનાર અને કામ એ બેમાં રહેલો ભેદ સમજાય તો આ આક્ષેપ કેટલો ખોટો છે તે સમજાય.

હમણાં તો અસહકાર બહુ સૌમ્ય રૂપે ચાલી રહ્યો છે. અત્યારે નીચેની બાબતો જ માત્ર લીધેલી છે.

૧ સરકારી ધારાસભાનો ત્યાગ

૨ સરકારી નોકરીનો ત્યાગ

૩ સરકારી નિશાળોનો ત્યાગ

૪ સરકારી અદાલતનો ત્યાગ

૫ સરકારી ખિતાબોનો ત્યાગ

હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય પોતે ચલાવે છે, પરંતુ રાજ્યવહીવટમાં અંગ્રેજ સરકાર હિંદીઓને બરાબર ભેળવે છે એવું બતાવવા સરકારે જુદા જુદા પ્રાન્તોની ધારાસભાઓ સ્થાપેલી છે, અને આખા હિંદુસ્તાન ખાતાની એક વડી ધારાસભા સ્થાપી છે. આ ધારાસભાઓમાં હિંદીઓને હક નહિ જેવા છે. હિંદી સભ્યો તે ધારાસભાઓમાં જઇને લગભગ કાંઇ જ નથી કરી શકયા તેની સાખ અત્યાર સુધીનો ધારાસભાઓનો ઇતિહાસ પૂરે છે; છતાં તેમાં વધુ સત્તા આવશે એવી માન્યતાથી આપણા ચુનંદા આગેવાનોએ પણ પોતાની જીંદગીનો અમૂલ્ય વખત આ ધારાસભાના કામકાજમાં ખર્ચી નાંખ્યો છે. પણ આપણે વર્ણવી ગયા તેવા સરકારના અત્યાચારો પછી અને આટલા વર્ષોના કડવા અનુભવ પછી તે ધારાસભામાં જવું તે તો સરકારના પાપમાં ભાગીદાર બનવા જેવું જ છે. વળી જ્યાં સુધી હિંદીઓ ધારાસભામાં જાય ત્યાં સુધી અંગ્રેજ લોકો દુનિયાને કહી શકે કે હિંદીઓની રાજીખુશીથી અમે અમુક અમુક કાર્યો કર્યાં છે. તેઓ પોતાના મનને પણ મનાવી શકે કે બધી જવાબદારી આપણી પોતાની નથી. આ બધું અટકાવવા તેની ધારાસભાઓનો ત્યાગ કરવાની જરૂર છે. જે સરકાર આખી પ્રજાનું અપમાન કરે છે તેના તરફથી મળતાં માન કે ખિતાબ એ ચોખ્ખાં અપમાન જ છે.

સરકારી નોકરીનો ત્યાગ શું કામ કરવો તે ઉપર આવી ગયું છે. નિશાળોના તથા અદાલતોના ત્યાગનું રહસ્ય 'રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ' તથા 'કોર્ટ અને લવાદ' ના પ્રકરણમાં આવશે.

ઉગ્ર અસહકારમાં તો સરકારની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન હોય. સરકારને આપણે બિલકુલ કર ન ભરીએ અને કેવળ નીતિના કાયદા છોડી સરકારના બીજા બધા કાયદાનો ભંગ કરીએ. પણ આવી રીતે કાયદાનો ભંગ કરતાં દરેક માણસે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એ ભંગને પરિણામે કોઈ પણ જગાએ તોફાન ન થાય, તેથી કાયદાના આવા ભંગને સવિનય ભંગ કહ્યો છે. આપણે કાયદાનો ભંગ કરીએ તેને પરિણામે લોકો તોફાન કરવા ઉશ્કેરાય અને તે લોકોને આપણે કાબુમાં ન રાખી શકીએ તો એ ભંગ અવિનયી કહેવાય. તેની સાથે આમાં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે સરકારી વસ્તુઓનો આપણે ત્યાગ કરીએ, છતાં સરકારી અમલદારોનો દ્વેષ ન કરીએ. તેમનાં સરકારી કામ સિવાય બીજાં બધાં કામમાં તેમને મદદ કરીએ. તેઓ માંદા પડે તો તેમની સેવા–ચાકરી કરીએ અને એવી રીતે પ્રેમથી તેમને જીતી લેવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

સામા માણસને બળજોરીથી જીતી લેવાના દાખલા ઇતિહાસમાં તમે અત્યાર સુધીમાં ઘણા જોઈ ગયા છો; પણ સહન કરીને સામાને વશ કરવાના દાખલા બહુ જુજ છે; અને તેય વળી એક માણસે એક માણસ સાથે તે ઉપાય વાપર્યાના દાખલા બન્યા છે, પણ આખી પ્રજાએ સહન કરીને વ્યવસ્થિત સરકારને જીતવાનો અખતરો દુનિયામાં આ પહેલવહેલો હિંદુસ્તાને આદર્યો છે અને તેથી તે વિષે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણની જરૂર છે.

ડાહ્યા જ્ઞાની માણસો હમેશાં આપણને કહેતા આવ્યા છે કે કોઇ પણ માણસ દુષ્ટ થાય તેનો આપણે શરીરબળથી વિરોધ કરીએ તેમ તેને દુષ્ટતા બતાવવાનું વધારે ને વધારે શૂર ચ્હડે છે. વેરથી

વેર વધે જ છે, પણ ક્ષમાથી વેરનો નાશ થઇ જાય છે. દુષ્ટ માણસને તાબે ન થઇએ, પણ તેના જુલમને સહન કરી લઇએ તો પોતાના જુલમ માટે તે શરમાય છે, તેને પસ્તાવો થાય છે અને તે માણસ સુધરે છે. આ સિદ્ધાન્તને અનુસરીને ગાંધીજીએ અસહકારની સાથે '**શાન્તિમય**' શબ્દ જોડયો છે. માણસે અંદર અંદર લડીને જેટલો એકબીજાનો સંહાર કર્યો છે એટલો દુનિયામાં બીજા કોઈ પ્રાણીએ પોતાની જાતનાનો કર્યો નહિ હોય. જેમ સુધારો વધ્યો અને વિજ્ઞાન વધ્યું અને સાધનો વધ્યાં તેમ સંહારનું પ્રમાણ પણ જાણે વધ્યું હોય એવું દેખાય છે. જ્યારે માણસો ઓછા સુધરેલા ગણાતા હતા, એટલે કે જ્યારે તેમની પાસે સાધનો ઓછાં હતાં, ત્યારે એક માણસ એક જ માણસને એકી વખતે મારી શકતો. અત્યારે તો એક માણસ 'મશીનગન' અથવા 'ઝેરી વાયુથી' સેંકડોનો સંહાર કરી શકે છે. આ સુધરેલા કહેવાતા પણ જંગલી વિનાશક સંહારનું સ્વરૂપ દુનિયાને છેલ્લા યુરોપના મહાભારત યુદ્ધમાં પ્રત્યક્ષ થયું છે અને દુનિયા અત્યારે તેનાં કડવાં ફળ પણ ચાખી રહી છે. હજી કાંઇ આકાશ સ્વચ્છ થયું નથી. દુનિયા ઉપર યુદ્ધનાં વાદળ ઝઝૂમી રહ્યાં છે. આવે વખતે લડવાની અહિંસામય રીત જરૂર દુનિયાને આશીર્વાદ સમાન થઈ પડવાની, આ રીતનો ગુણ જ એ છે કે તે ધીમે ધીમે લડાઇ નામને જ નાબૂદ કરી નાંખે. આમ 'શાન્તિમય અસહકાર' ગાંધીજીએ દુનિયા સામે અત્યારના યુગધર્મ તરીકે મૂકી રાખ્યો છે. તેમની શ્રદ્ધા એમાં અડગ છે અને હિંદુસ્તાન દ્વારા તેનો પાઠ દુનિયાને આપવાની તેમની ઉમેદ છે.

પરંતુ બીજા કારણથી પણ હિંદુસ્તાને તો અત્યારે એ રીત વાપર્યે જ છૂટકો છે. આપણી દશા અત્યારે એવી છે કે તે અહિંસામય લડત સિવાય બીજું કાંઈ કરી જ ન શકીએ. આપણે શસ્ત્રબળનો ઉપયોગ કરવા ધારીએ તો પણ આપણી પાસે સાધન નથી. શસ્ત્રબળમાં દુશ્મનની હરીફાઇ કરી શકીએ એટલી સ્થિતિએ પહોંચતાં

આપણને કદાચ એક સૈકું લાગી જાય. ત્યાં સુધી અત્યારની સ્થિતિમાં તો રહેવાય જ નહિ. એક સૈકે તૈયાર થઇએ તે પહેલાં તો ખુવાર જ થઈ જઇએ એવી ખરાબ સ્થિતિ અત્યારે આપણી છે. એટલે જેઓ 'અહિંસા'ને પોતાનો ધર્મ ન માનતા હોય તેમણે પણ અત્યારે તો અહિંસાનો આશ્રય લીધે જ છુટકો છે. એને ધર્મનો માર્ગ જે ન ગણે તેણેય ડહાપણનો માર્ગ તો ગણવો જ પડે, એવી અત્યારે સ્થિતિ છે. એટલે ધર્મની દૃષ્ટિએ જુઓ કે વ્યાવહારિક ડહાપણની દૃષ્ટિએ જુઓ, અહિંસામય અથવા શાન્તિમય અસહકાર એ જ હિંદુસ્તાનનો તારણમંત્ર છે.

૬—સ્વદેશી

આ અસહકાર કરનાર માણુસ પોતાનો મેલ ન ધોઈ નાંખે, મનમાં દ્વેષ રાખે તો પછી બાહ્ય અથવા દેખીતી હિંસા ન કરવા છતાં તેનો અસહકાર શાન્તિમય અથવા અહિંસામય ન જ કહેવાય. વળી અન્યાયી માણુસનો અસહકાર કરનારે પોતે તો ન્યાયી થવું જ જોઇએ. બીજાને લીધે પોતાની સ્થિતિ બગડી હોય તે સુધારવા જતાં પહેલાં પોતે જ પોતાની સ્થિતિ જેટલી બગડી હોય તેટલી પહેલી સુધારી જ લેવી જોઇએ. આપણી સ્થિતિ બગાડવામાં આપણે મ્હોટામાં મ્હોટા ગુન્હેગાર કાપડ માટે પરદેશ ઉપર આધાર રાખવામાં બનેલા છીએ.

મનુષ્યની શારીરિક જરૂરીયાતો મુખ્ય બે છેઃ અન્ન અને વસ્ત્ર. જે માણુસ આ બે માટે બીજા ઉપર આધાર રાખે તે માણુસને બીજાનું દાસત્વ સ્વીકારી જ લેવું પડે. જે દેશને પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવવી હોય તેણે શરીરની ખાસ જરૂરની આ બે વસ્તુઓ માટે બીજા ઉપર આધાર ન રાખવો ઘટે. ઈંગ્લંડ જેવો દેશ, જે ખોરાકને માટે બીજા ઉપર આધાર રાખે છે તેને પોતા પાસે આટઆટલાં સાધન હોવા છતાં છેલ્લી લડાઈ વખતે કેટલી આપદા પડી હતી તે દાખલો ધડો લેવા જોગ છે.

આપણે આપણા અનાજ માટે પરાવલંબી નથી એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે, પણ વસ્ત્ર માટે પરાવલંબન વ્હોરી લેવામાં આપણી બેવકુફી સિવાય બીજું કાંઈ કારણ નથી. આપણા દેશમાં કપાસ જોઇએ તેટલો ઉગે છે; છતાં આપણું રૂ પરદેશ ચ્હડે, પરદેશ જવાનું આગગાડી અને આગબોટનું ભાડું બેસે, આપણા દેશ કરતાં જે દેશોમાં મજુરી મોંઘી તે દેશના મજુરો આપણું રૂ પીંજે, કાંતે અને તેનું કાપડ બનાવે, એ કાપડ પાછું આપણા દેશમાં વેચાવા આવે ત્યારે ફરી આગબોટનાં અને આગગાડીનાં નૂર ચ્હડે. તે કાપડ આપણે

પહેરીએ. જવા આવવાનું ભાડું નાહક વ્હડે એ તો દેખીતું જ છે. મોંઘી મજુરીથી કાપડ મોંઘુ પડે અને આપણા લોકો મજુરી વિનાના રહે એ તો ઘરના છોકરાં ઘંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને આટો એના જેવી જ વાત છે. આને બદલે આપણા ખેડુતો જે વર્ષના લગભગ ચારેક માસ કામ વિનાના રહે છે તેમના ફાજલ વખતનો ઉપયોગ પીંજવા અને કાંતવામાં થાય તો આપણને રૂને ભાવે સૂતર પડે. ખેડુતો પોતાનું કપડું વણી પણ લે અને પોતે ન વણે તો વણકર પાસે વણાવી લે; છતાં સસ્તું તો ખૂબ જ પડે. અત્યારે સાઠ કરોડ કરતાં વધારે કિંમતનું પરદેશી કાપડ હિંદુસ્તાનમાં આવે છે. તે રકમ આપણે બચાવીએ તો હિંદુસ્તાનના ખેડુતો અને વણકરોનાં ઘરમાં એ પૈસા પેસે અને તેમની ગરીબી કેટલેક અંશે દૂર થાય. આ કરવું એ આપણા પોતાના હાથની વાત છે. આપણે જ આપણો સ્વાર્થ ભૂલ્યા અને આ દશાને પામ્યા છીએ. અલબત્ત, બીજી કેટલીક બાબતો—રાજકીય પરતંત્રતા—વગેરે આમાં કારણભૂત છે ખરી, પણ એ કારણો ગૌણ છે. મુખ્ય કારણ તો આપણી પોતાની ભૂલ જ છે.

હિંદુસ્તાનમાં સંચા વિના, આંધ્ર જેવા દેશમાં મહા મહેનતે થોડા પ્રમાણમાં ઝીણું કાપડ પેદા થઇ શકે, પણ મ્હોટા પ્રમાણમાં બધાને જોઇતું ઝીણું કાપડ કેમ કરીને પેદા કરાય એવી શંકા સહજ ઉઠે તેવી છે, પણ તે સાચી નથી. આંધ્ર જેવું કાપડ દેશમાં ઠેરઠેર, મ્હોટા પ્રમાણમાં અને સંચા કરતાં સસ્તું બનતું. સંચાવાળા તેની સાથે પ્રામાણિક હરીફાઇ ન કરી શક્યા તેથી તેમણે આડા રસ્તા લીધા. એ બધાનું હુબહુબ વર્ણન જોઇતું હોય તો આ પુસ્તકને અંતે આપેલો 'હિંદ કેમ પાયમાલ થયું ?' એ લેખ વાંચજો.

પણ આ તો હિંદુસ્તાનની વાત થઈ. જેમ અહિંસા અથવા શાન્તિનો સંદેશો માત્ર હિંદુસ્તાન માટે જ નહિ પણ આખી દુનિયા માટે છે, તેમ આ સ્વદેશીનો સંદેશો પણ આખી દુનિયા માટે છે. અત્યારે મ્હોટા જથામાં માલ પેદા કરવાની પદ્ધતિ દુનિયામાં બહુ

પ્રચલિત થઇ છે. પોતાને જોઇએ તે કરતાં પણ ઘણો વધારે માલ સંચાની મદદથી પેદા કરનાર દેશને પોતાનો માલ ખપાવવા બીજા દેશના બજારમાં જવું પડે છે. આ બજાર કબજે કરવા તેના જેવા બીજા હરીફ પણ હોય, એટલે જે દેશની રાજકીય સત્તા તે બજારમાં હોય તે દેશ ફાવે. યુરોપના દેશો પોતપોતાના માલનું બજાર જમાવવા બહારના દેશોમાં પોતાની રાજકીય સત્તા પણ જમાવવા અથવા હોય તો કાયમ રાખવા ઇન્તેજાર છે, અને તે જ છેલ્લી લડાઇનું તથા હજી ઝઝૂમી રહેલી અનેક લડાઇઓનું મ્હોટું કારણ છે.

આ ઉપરાંત મ્હોટા જથામાં માલ પેદા કરવાની પદ્ધતિથી સમાજમાં કારખાનાંના માલેક અને કારખાનાંના મજુર એવા મ્હોટા બે વર્ગ ઉત્પન્ન થયા છે. મૂડી અને બુદ્ધિની સત્તાથી કારખાનાદારો અત્યારે ઢગલે ઢગલા ધનના ધણી થઇ પડયા છે. મજુરો કહે છે કે આ સંપત્તિ પેદા કરવામાં પરસેવો તો અમે ઉતારીએ છીએ; સવારથી સાંજ સુધી બંધીયાર હવામાં માથું ફરી જાય અને મગજ બ્હેર મારી જાય એવા સંચાના ખટખટારા વચ્ચે કામ તો અમારે કરવું પડે છે; કારખાનાની નજીકમાં નાક ફાટી જાય એવી ગંદી જગામાં, ઢોરની જેમ પૂરાઇને રાત્રિ તો અમારે ગાળવી પડે છે; બાળબચ્ચાં અને સ્ત્રીના સહવાસથી મળતા કુટુંબસુખનો ભોગ તો અમારે આપવો પડે છે; અને છતાં અમને મળે છે તો આ શરીરમાં જીવડો ટકી રહે એટલું ખાવાનું. મજુરોની સ્થિતિ અસહ્ય છે, તેમનો અસંતોષ સાચો છે. તે અસંતોષ દુનિયામાં બધે ફેલાઇ રહ્યો છે. તેનો પૂરાવો ઠેરઠેર અને લગભગ દરેકે દરેક ધંધામાં પડતી મજુરોની હડતાળો છે. જ્યાં આ અસંતોષે અતિશય તીવ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે અને હડતાળના આડકતરા ઉપાય છોડી, મજુરોએ કાંઇ પણ સીધા ઉપાય લીધા છે ત્યાં 'બોલ્શેવિઝમ*' ફાટી નીકળ્યું છે.

---

* દેશની સંપત્તિ પેદા કરનાર મજુરો છે માટે દેશનો રાજ્યકારભાર મજુરોના જ હાથમાં હોવો જોઇએ એવો મત.

આ બધાં દુઃખોનો ઉપાય સ્વદેશીમાં રહેલો છે. સ્વદેશી એટલે પોતાને ખાસ જરૂરની ચીજો પોતાના ગામમાં અથવા પોતાની નજીકમાં જ બનેલી વાપરવી તે. જેના વિના ચલાવી લેવાય એવું હોય પણ જે મળે તો વધુ સગવડ થાય એવી ચીજો બીજેથી લાવવામાં હરકત નહિ, પણ આજે જે સગવડની ખાતર વાપરીએ તે આવતી કાલે ખાસ જરૂરનું થઈ પડે છે, માટે આઘેથી મળતી ચીજો, અથવા જે મેળવવા માટે બીજા ઉપર આધાર રાખવો પડે તે ચીજો વાપરવામાં બહુ વિવેક અને સંયમ વાપરવો, એ સ્વદેશી ધર્મ.

દૂરની ચીજો નહિ વાપરવામાં એક બીજી દૃષ્ટિ પણ રહેલી છે. જેને સ્વચ્છતાને માટે બહુ જ પ્રેમ અને આગ્રહ હોય તે બજારની મીઠાઇ અથવા બીજી ખાવાની વસ્તુ નહિ વાપરે. કારણ ખાવાની વસ્તુ બનાવવામાં જેટલી ચોખ્ખાઈ રાખવી જોઇએ તેટલી ચોખ્ખાઇ મીઠાઇ બનાવનાર, સેવ ગાંઠીઆ બનાવનાર અથવા ભજીયાં બનાવનાર રાખતો હશે કે કેમ તે આપણે જાણી શકતા નથી. અનુભવ એવો છે કે દુકાનદારો મ્હોટે ભાગે સ્વચ્છતા નથી જ રાખતા. દૂર, આપણી નજરની બહાર અથવા જેને વિષે આપણને ખબર ઝટ ન પડી શકે તેવી જગ્યાએ બનેલી વસ્તુઓનું પણ આવું જ છે. હિંદુસ્તાનમાં ચ્હા લોકો કેટલાયે વખતથી પીએ છે, પણ ચ્હાના બગીચાઓમાં મજુરો ઉપર કેવા સીતમ ગુજરે છે તે તો હમણાં જ બહાર આવ્યું. જે લોકોએ આસામ વગેરે મુલકમાં જ્યાં ચ્હાના બગીચાઓ છે ત્યાંના મજુરો ઉપર થતા જુલમ વિષે સાંભળ્યું છે અથવા જાણ્યું છે તેઓ તો એમ કહે છે કે તમે ચ્હા પીઓ અને એ મજુરોનું લોહી પીઓ એ બે બરાબર છે. પરદેશી ખાંડ વિષે એમ મનાય છે કે તેમાં અમુક પ્રકારનાં હાડકાંની ભૂકી ભેળવવામાં આવે છે. આપણે જે રબર વાપરીએ છીએ તે આફ્રિકામાં કોંગો નામના દેશમાં બને છે. ત્યાંના કામ કરનારાઓ ઉપર એટલો જુલમ થાય છે કે તે સાંભળી હૃદય કંપી ઉઠે. આપણે પાનમાં જે કાથો ખાઇએ છીએ તે માંડવીની પાસેનાં જંગલોમાં બને

છે. તે બનાવનાર લોક વાંદરાંનું માંસ ખાય છે અને જે હાંલ્લામાં તેમણે તે માંસ બાફ્યું હોય તે જ હાંલ્લાને સાફ કર્યા વિના તેમાં કાથો ઉકાળે છે. આ ક્રિયા નજરે જોઈ હોય તો કોઇ દિવસ કાથો મ્હોંમાં ચાલવાનું મન થાય ખરૂં ? આપણે જે વસ્તુઓ વાપરીએ તે વસ્તુ બનાવવામાં જે પાપ, જે અત્યાચાર કે જે અસ્વચ્છતા ચાલતી હોય તેના આપણે ભાગીદાર તો બનીએ જ છીએ. આવાં આવાં કારણોને લીધે પણ નજીકની જ વસ્તુઓ વાપરવાનો ધર્મ આચરવા જેવો છે.

દરેક પ્રજા આ ધર્મ પાળતી થઇ જાય તો લોભી પ્રજાઓ પોતાનો માલ ખપાવી શકે નહિ અને તેઓ બીજા દેશોમાં જઈ પોતાની રાજસત્તા જમાવવા મથે છે તે લાલચ તેમને રહે નહિ. આવી લોભી પ્રજાઓમાં અંદર અંદર જે લડાઈ ચાલે છે તે લડાઇનું કારણ પણ ઘણે અંશે દૂર થઈ જાય. વળી દરેક માણસ પોતાના ગામમાં અથવા પોતાની નજીકમાં જ બનેલો માલ વાપરે એટલે મોટાં મોટાં કારખાનાંની જરૂર ન રહે અને કારખાનાદાર તથા મજુરોનો સવાલ જ ઉડી જાય.

સ્વદેશી ધર્મ પાળનાર પ્રજા પરદેશ સાથે વેપારનો કાંઈ સંબંધ જ ન રાખે એવું નથી. જે વસ્તુ પોતાને ત્યાં બની જ ન શકે એમ હોય, જેના વિના પ્રસંગ આવ્યે ચલાવી લેવાય એમ હોય એવી વસ્તુઓ સગવડની ખાતર આપણે જરૂર પરદેશ જઇને લઇ આવીએ; પણ પરદેશના વેપારીઓ તેમના માલથી આપણાં બજાર ભરી કહાડી આપણો ચાલતો વેપાર તોડી નાંખે એવું ન થવા દેવું જોઇએ. જીંદગીનું સુખ અને સગવડ સાધી શકાય એવો વેપારી સંબંધ પરદેશ સાથે રખાય, પણ જીંદગીનું સત્ત્વ જ ચૂસાઇ જાય એવો સંબંધ ન રખાય.

હિંદુસ્તાન અત્યારે ચોમેરથી લૂંટાઇ રહ્યું છે. છતાંસાધને તેના લોક ભૂખે મરે છે, તેથી હવે તેની આંખ ઉઘડી છે. આ જાગૃતિની પાછળ હિંદુસ્તાનની પ્રજાનો પુરુષાર્થ હશે તો હિંદુસ્તાન પોતાનું ભલું તો કરી જ શકશે, પણ દુનિયાને પણ ચાલી રહેલા કજીઆ કંકાસમાંથી છૂટવાનો ઉપાય બતાવશે.

૭–રાષ્ટ્રીય કેળવણી

સ્વદેશી ધર્મનું સ્વરૂપ હિંદુસ્તાને જેવું ઓળખ્યું હતું અને તે ધર્મને પોતાના જીવન સાથે ઓતપ્રોત કરી દઈ તેનું પાલન હિંદુસ્તાને જેવું સુંદર રીતે કર્યું હતું; એવું દુનિયામાં ભાગ્યે જ બીજા કોઇ દેશે કર્યું હશે. અને તે છતાં તે ધર્મનો ભંગ હિંદુસ્તાન અત્યારે જેટલો કરી રહ્યું છે તેટલો ભાગ્યે જ બીજો કોઈ દેશ કરે છે. હિંદુસ્તાને પરદેશી માલ જ વાપરવા માંડયો એમ નથી. તેણે કેળવણી પણ પરદેશી લેવા માંડી.

જે દેશની જેવી પરિસ્થિતિ હોય તેને અનુકૂળ તે દેશની કેળવણીની પદ્ધતિ હોવી જોઇએ. માણસ તે પરિસ્થિતિનો સારી રીતે ઉપયોગ કરી લઈ પોતાનું જીવન સંસ્કારી અને સુખમય બનાવી શકે એ કેળવણીનો ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ. મનુષ્યની બધી ઇન્દ્રિયોનો અને શક્તિઓનો વિકાસ થાય એ કેળવણીનો હેતુ હોવો જોઇએ; પણ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સરકારે આવીને કેળવણીની જે પદ્ધતિ દાખલ કરી તેમાં તેના હેતુ કે ઉદ્દેશ આવા ન હતા. આપણા દેશની ભાષા કાંઇ બધા અંગ્રેજ જાણતા નથી, એટલે પોતાનું રાજ્ય ચલાવવા માટે પોતાની અને રૈયતની વચ્ચે એક દુભાષીઆના વર્ગની તેમને જરૂર પડી. વળી આવડા મ્હોટા દેશનો વહિવટ ચલાવવા તેમને કારકુનો ઇગ્લંડથી લાવવા તો ન જ પરવડે, અને દેશી ભાષા ન જાણે એટલે તેવા અંગ્રેજો આવે તોપણ કામ ચાલે નહિ, માટે હિંદી કારકુનોની જરૂર પડી. લોકો ભણીને સરકારની કારકુની કરી શકે એવા ઉદ્દેશથી હિંદુસ્તાનમાં કેળવણીનો પાયો નંખાયો, અને એ ઉદ્દેશ સફળ થાય એવી જ રીતે આખી પદ્ધતિ રચવામાં આવી. આ પદ્ધતિથી ભણેલા માણસોને ઝટ ઝટ નોકરીઓ મળવા લાગી, એટલે લોકો એ લાભથી લોભાયા અને દેશમાં કેળવણીની જુની પદ્ધતિ જે કાંઇ હશે તે વિસારી મૂકી. નવી કેળવણીની પ્રતિષ્ઠા બહુ વધી.

દર વર્ષે કારકુન થવાની લાયકાતવાળા ભણેલા તો બહુ નીકળે, પણ કારકુનોની સંખ્યા તો મર્યાદિત જ હોય. એટલે ઘણા નવી કેળવણી પામેલા નોકરી વિનાના રહ્યા. જો આ કેળવણી સાચી અને સંગીન હોત તો તો દુનિયામાં કાંઇ નોકરી એ એકજ ધંધો નથી. કેળવાયલા માણસો હરકોઇ ધંધો કરી શકત, પણ અનુભવ તો એવો છે કે આ નવી કેળવણી પામેલા સરકારી નોકરી અથવા સરકાર સાથે સંબંધ ધરાવનાર ધંધા, જેવા કે વકીલાત–તે સિવાય બીજા કશામાં ફાવતા જ નથી.

આ તો આર્થિક વાત થઈ; પણ જીવન સંસ્કારી અને ઉદાત્ત થાય એ કેળવણીનો પ્રધાન ઉદ્દેશ તે તો જાણે ભૂલાઇજ ગયો છે. હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓને હિંદુસ્તાનના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોની માહિતી ન હોય, હિંદુસ્તાનનો ગૌરવપૂર્ણ પ્રાચીન ઇતિહાસ–તેથી તેઓ અજ્ઞાન હોય, હિંદુસ્તાનની ભૂગોળ તેઓ ન જાણે, હિંદુસ્તાનની પરંપરા તેઓ ભૂલી જાય અને તેના રીતરિવાજને જંગલી માનતા થઇ જાય, હિંદુસ્તાનમાં અર્થશાસ્ત્ર તો હતું જ નહિ એવું શીખે અને તેના બદલામાં પશ્ચિમના અનર્થશાસ્ત્રનો ભાર મગજમાં ભરીને ફરે, હિંદુસ્તાનનો પોશાક કામ કરવામાં અગવડરૂપ છે એવું માનીને હિંદુસ્તાનની ગરમ હવામાં શરીરને બાફી નાંખે એવો પશ્ચિમનો પોશાક પહેરે, હિંદુસ્તાનની ભાષાઓ પોતાના વિચારો છુટથી દર્શાવવા પૂરતી ખીલેલી નથી એમ માની અંગ્રેજી ભાષાનુંજ સેવન કરે–તે એટલે સુધી કે સાધારણ વ્યવહાર પણ પોતાની ભાષામાં ન કરી શકે,–આ સ્થિતિ પરદેશી ઢબે કેળવાયલા આપણા હિંદીઓની થઇ છે. ઉપરનું આવરણજ પરદેશી હોય તે સહેજ કહાડી શકાય, પણ જ્યારે વિચાર પણ પરદેશી થઈ જાય ત્યારે સ્વદેશીની ઉન્નતિ મુશ્કેલ થઇ પડે છે.

માટે સરકારી નિશાળોનો ત્યાગ અસહકારને કારણે કરવાનો છે તે વિના પણ કરવાની જરૂર છે. અસહકાર હોય કે ન હોય, પણ હિંદુસ્તાનમાં કેળવણીની પદ્ધતિ તો હિંદુસ્તાનનાં બાળકોના

હૃદયમાં હિંદી સંસ્કારો પાડે, તેમને સ્વદેશપ્રેમી, સ્વાવલંબી અને તેજસ્વી બનાવે એવી જ હોવી જોઇએ. આપણી કેળવણી આપણે આપણા હાથમાં લઇએ તો જ તે બને અને તેટલા માટે જ આપણે ત્યાં વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

આપણી શાળાઓમાં:-

૧. બધું શિક્ષણ સ્વભાષા દ્વારા અપાય,

૨. આપણા દેશના બધા પ્રાન્તો માટે પરસ્પર વ્યવહારની સામાન્ય ભાષા હિંદુસ્તાની ખાસ શીખવવામાં આવે,

૩. દેશની વધતી જતી ગરીબી અટકાવવા માટે રેંટીઓ બધા વિદ્યાર્થીઓ ધર્મ સમજીને ફેરવે,

૪. દેશ વિષેની માહિતી વિશેષે કરીને વિદ્યાર્થીને આપવામાં આવે,

૫. જીવન એટલું બધું સાદું હોય કે માણસને ગરીબ જીંદગીનો કદી કંટાળો ન આવે, અને પાપ કરીને પણ મોજ કરીએ એવી વૃતિ માણસમાં ન રહે.

૮–અસ્પૃશ્યતા

આપણે અત્યારે સ્વરાજ્યની જે લડત લડી રહ્યા છીએ તે અંગ્રેજ લોકને આ દેશમાંથી હાંકી કહાડવા માટે નથી એ સમજવાની જરૂર છે. હિંદુસ્તાન દેશે બહુ પ્રાચીન કાળથી અનેક પ્રજાઓને આશ્રય આપ્યો છે. બહારથી આવેલી પ્રજા અહિં જીતનાર તરીકે ન રહે, પણ અહિંના વતનીઓ સાથે ભળી જાય, આ દેશને જ પોતાનો સ્વદેશ કરે તો તેમને માટે આપણાં દ્વાર ખુલ્લાં છે. પણ અંગ્રેજો તો અત્યારે અહિં માલેક થઇને રહેવા ઇચ્છે છે. આપણાં મિત્ર તરીકે તેઓ રહેવા ઇચ્છે તો આપણું તેમને સ્વાગત છે.

પણ તેઓ આપણી સાથે મિત્રભાવે નથી રહેતા, સમાનભાવે નથી રહેતા, એવી એક તરફથી આપણે ફરિયાદ કરીએ અને બીજી તરફથી આપણે પોતે આપણી જાતના જ માણસો સાથે સમાનભાવે ન વર્તીએ, તેમને આપણાથી હલકા ગણીએ, તેમને આપણા લત્તામાં રહેવા ન દઇએ, તેમની પૂરેપૂરી સેવા લઇએ છતાં તેમને અડીએ નહિ, એ કેવો અન્યાય કહેવાય? આપણે ઢેડ, ભંગી તથા ચમાર જાતને અસ્પૃશ્ય કહીએ છીએ. તેના કારણમાં એમ બતાવાય છે કે તેમનો ધંધો નીચો અને મેલો એટલે આપણે શું કરીએ? આ વાંધો જરા ઉંડા ઉતરીને તપાસીશું તો તે જરાયે ખરો નહિ લાગે. ઢેડ લોકો મુખ્યત્વે વણવાનો ધંધો કરે છે. જે ધંધાથી પ્રજાનાં અંગ ઢંકાય એ ધંધાને કેમ નીચો કે મેલો ગણ્યો હશે તે સમજમાં જ ઉતરે એવું નથી. ભંગી ગામડામાં ગામ સ્વચ્છ રાખવાનું કામ કરે અને શહેરમાં લોકનું મેલું ઉપાડવાનું તથા પ્રજાને સ્વચ્છ રાખવાનું કામ કરે; પછી એ ધંધાને મેલો કેમ ગણાય? જે ધંધો કોઇ ન કરે તો પ્રજા સડી સડીને મરી જાય તે ધંધાને નીચ કેમ ગણાય? ભંગી લોકો મેલા રહે છે તો આપણે તેમને સ્વચ્છ રહેતાં શીખવીએ, તેમની સાથે હળીએ ભળીએ તો તેઓ જરૂર સ્વચ્છ રહે. મેલું તો માતાએ

બાળકોનું ઉપાડે જ છે તો તેથી શું તે નીચ ધંધો કરે છે, હલકો ધંધો કરે છે, મેલો ધંધો કરે છે એમ કહી શકાશે ? કૂતરાં વગેરે પશુઓ તો મેલું ખાય પણ છે, છતાં તેને અડવું એ ભંગીને અડવા જેટલું ખરાબ નથી ગણાતું. શું માણસ અને તેમાંયે આપણી સેવા કરનાર, ઉપયોગી સેવા કરનાર, જેના વિના ચાલે નહિ એવી સેવા કરનાર, તેને આપણે પશુથી હલકો ગણવાનો અન્યાય કરીયે ? છતાં હિંદુસ્તાન દેશમાં હજારો વર્ષ થયાં હિંદુ લોકો એ અન્યાય કરતા આવ્યા છે અને એ પાપની સજા આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ.

આપણા પોતાના જ દેશમાં અને બહારના દેશોમાં જ્યાં હિંદીઓ જઇને વસ્યા છે ત્યાં ગોરા લોકો આપણને અંત્યજ જેવા ગણે છે. ગોરા લોકના લત્તામાં હિંદીઓ રહી ન શકે, જે રસ્તા ગોરા લોકને ચાલવાના હોય તે ઉપર હિંદી ચાલી ન શકે, જે દુકાનેથી ગોરા લોકો માલ લેતા હોય ત્યાંથી હિંદી માલ ન લઇ શકે, જે ગાડીમાં ગોરા લોકો બેસવાના હોય તેમાં હિંદી બેસી ન શકે. આવી જ જાતનો અન્યાય આપણે આપણા અંત્યજ ભાઇઓ પ્રત્યે કરીએ છીએ. પછી ઇશ્વર કેમ આપણી દાદ સુણે ? હિંદુ ધર્મ ઉપર વર્ષો થયાં ચ્હોંટેલું આ અસ્પૃશ્યતાનું કલંક આપણે ધોયે જ છુટકો છે.

આ બાબતમાં વિચિત્રતા તો એ છે કે અંત્યજ લોકને અસ્પૃશ્ય ગણવારૂપી આપણા પાપને આપણે ધર્મનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. તેમને અડવામાં અધર્મ થાય છે, પાપ થાય છે એમ આપણે માની બેઠા છીએ. બીજી રીતે બહુ સાધુવૃત્તિના માણસો, કોઇનો દ્વેષ ન કરે એવા માણસો પણ અંત્યજોને અડવામાં પાપ માનેછે. તેથી આપણું કામ અઘરૂં છે. છતાં એટલું તો કહેવું જ જોઇએ કે આવા માણસો ધર્મનું સ્વરૂપ નથી જ સમજ્યા. શુદ્ધ ધર્મનું સ્વરૂપ જેમના સમજવામાં આવ્યું છે તેમણે અત્યંજોને અસ્પૃશ્ય નથી ગણ્યા. નરસિંહ મહેતાને મહાભક્ત તરીકે આપણે સહુ પૂજીએ છીએ. તેઓ આપણામાં ઉંચામાં ઉંચી ગણાતી નાગરી ન્યાતના હતા; છતાં અંત્યજોને ત્યાં

જઈ ભજન કરતા, તેમને ત્યાં પ્રસાદ લેતા. તેમની ન્યાતવાળા શરૂઆતમાં તેમનો ઘણો તિરસ્કાર કરતા, તેમને ખૂબ કનડતા, પણ એ બધું નરસિંહ મહેતાએ ધીરજથી સહી લીધું, અને તે દિવસે તેમનો તિરસ્કાર કરનારી નાગરી ન્યાત, અત્યારે પોતાની નાતમાં નરસિંહ મેહતા જેવા ભક્તનો જન્મ થયો તે માટે અભિમાન માને છે અને પોતાને ધન્ય ગણે છે.

મહારાષ્ટ્રમાં એકનાથ કરીને મહા સમર્થ સાધુ થઇ ગયા. તેઓ એક વખત બપોરે નદીએ ન્હાવા જતા હતા. નદીની રેતી તડકાથી બહુ તપી ગઇ હતી. ત્યાં થઇને એક અંત્યજ બાળક જતું હતુ અને પગ દાઝવાથી તે રડતું હતું. સાધુ એકનાથે તે બાળકને ઉપાડી લીધું અને તેને ઘેર મૂકી આવ્યા. વિચાર કરો કે અંત્યજ બાળકને અડવાથી એકનાથની પવિત્રતા ઘટી કે આ દયાનું કર્મ કરવાથી તેમની પવિત્રતા વધી? આ એકનાથનો પુત્ર બહુ કટ્ટર કર્મકાંડી પંડિત હતો. પિતાનું આ વર્તન તેને જરાયે ન ગમ્યું. એવામાં એક વાર એવું બન્યું કે એકનાથના પિતાશ્રીનું શ્રાદ્ધ હતું અને બ્રાહ્મણોને જમાડવા માટે રસોઇ બની રહી હતી. કેટલાક અત્યંજો તેમના બારણા આગળથી જતા હતા તેમને રસોઇની સુવાસ આવી અને તેઓ બોલ્યા કે વાહ જે રસોઇની આવી સરસ વાસ આવે છે તે કેટલી સુંદર હશે? એકનાથે આ સાંભળ્યું. તેમણે પેલા અંત્યજોને બોલાવ્યા અને કહ્યું કે ભાઇઓ આ રસોઈ જમવાનું તમને મન થયું છે તો જમવા બેસી જ જાઓ. પોતાને હાથે પીરસીને તેમણે અંસજોને જમાડયા. પછી પેલા બ્રાહ્મણોના કોપનું તો પૂછવું જ શું? શ્રાદ્ધમાં બ્રહ્મભોજનને માટે કરેલી રસોઇ અંત્યજોને જમાડી દે? એકનાથે તેમને માટે બીજી રસોઇ કરાવવાનું કહ્યું, પણ બ્રાહ્મણોએ તેનો બહુ તિરસ્કાર કર્યો અને કોઈ તેને ત્યાં જમવા ગયું નહિ. આ એકનાથને અસ્પૃશ્યતાનો બાધ ન હતો, અંત્યજો ઉપર પ્રેમ હતો, તે માટે તેમને તિરસ્કાર વેઠવો પડયો. પણ આજે મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણ કે અબ્રાહ્મણ સહુ એકનાથને પૂજે છે.

ગાંધીજીને આપણે મહાત્મા ગણીને પૂજીએ છીએ. તેમની પવિ-
અને ડહાપણ વિષે આપણને બહુ માન છે, તેમનાં દર્શનથી
ાણે પોતાને પાવન થયેલા માનીએ છીએ. તેઓ ચુસ્ત વૈષ્ણવ છે.
ે તેઓ જ પોકારી પોકારીને કહે છે કે અંત્યજોને અસ્પૃશ્ય મ
ો; એ અસ્પૃશ્યતા કહાડી નહિ નાંખો ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનના
ા લોકનું સ્વરાજ્ય નથી, સાચું સ્વરાજ્ય નથી.

૯—હિંદુમુસલમાન એકતા

બે માણસ પડોશમાં રહે એટલે તેમણે એક બીજા વિષે જાણવું જોઇએ, એકબીજા સાથે હળીમળીને રહેવું જોઇએ, એકબીજાને મદદ કરવી જોઇએ, અને બહુ મ્હોટું કામ કરવું હોય ત્યારે બન્ને જણાએ એક થવું જોઇએ. આને પડોશનો ધર્મ કહે છે. હિંદુ અને મુસલમાન આવા પડોશી છે. પડોશીપડોશીમાં જો દ્વેષ કે અણવિશ્વાસ હોય તો માણસ સુખે ન રહી શકે. પડોશીનું નુકસાન કરી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનો જો માણસ વિચાર કરે તો બન્નેનો નાશ થાય ત્યાં સુધી બન્નેને લડવું પડે.

મુસલમાની ધર્મ સ્થાપન થયાને લગભગ તેરસો વર્ષ થયાં છે. હિંદુધર્મ ક્યારે સ્થપાયો તે કહી શકાતું નથી. તેનો ઇતિહાસ પાંચ છ હજાર વર્ષનો તો છે જ. એટલે હિંદુ ધર્મ મ્હોટો ભાઈ ગણાય. હિંદુ ધર્મ પોતાના દેશમાં જ વસ્તી કરીને રહ્યો છે, જ્યારે મુસલમાની ધર્મ પહેલેથી જ બધે ફેલાવાનો પ્રયત્ન કરતો આવ્યો છે. મુસલમાની ધર્મ હિંદુસ્તાનમાં બારસો વર્ષ પહેલાં આવ્યો, છતાં આ ધર્મ વિષે આપણે પૂરતું જાણતા નથી એ કેટલું ખોટું ? પડોશધર્મ પ્રમાણે મુસલમાન ધર્મની માન્યતાઓ શું છે, મુસલમાન લોકોએ દુનિયામાં શું શું કર્યું છે તે હિંદુઓએ કાંઇક તો જાણવું જોઇએ. મુસલમાનોએ પણ ગીતામાં શું લખ્યું છે, તુલસી–રામાયણની વાર્તા ઉપરથી કયો બોધ લઈ શકાય છે, યમ–નિયમો શું છે વગેરે જાણવું જોઇએ. એવો પ્રયત્ન શહેનશાહ અકબરના વખતમાં થયેલા હતો, અને તેથી તે વખતમાં આપણે બહુ જ સંપ અને હેતથી રહેતા હતા.

હિંદુ લોકોની ધાર્મિક માન્યતાઓ જુદી છે, મુસલમાનોની જુદી છે. મુસલમાન લોકોને મૂર્તિની પૂજા કરવી એ પાપ લાગે છે, હિંદુઓને ગાય મારવી એ પાપ લાગે છે, એ વાત સાચી છે, છતાં બન્ને ધર્મમાં ઇશ્વર વિષે ભક્તિ, પ્રાણીમાત્ર વિષે દયા, સચ્ચાઇ,

ધીરજ અને સબૂરી વગેરે તત્ત્વો સરખાં જ છે. આપણે એકબીજાનો વાંક કહાડી ઘણા દિવસ સુધી લડયા અને વિખૂટા પડયા. નહિ તો પડોશ–ધર્મ પ્રમાણે એકબીજાને ઓળખતાં અને એકબીજા સાથે પ્રેમથી રહેતાં આપણને તેરસો વર્ષ ન લાગત.

એનો અર્થ એ નથી કે આપણે આજ સુધી હમેશાં લડતા જ આવ્યા છીએ. અનેક રીતે આપણે હળીમળીને પણ રહ્યા છીએ. બાબર હિંદુસ્તાન ઉપર ચહડી આવ્યો ત્યારે સાંગા રાણા અને ઇબ્રાહિમ લોદીનો ભાઇ મહમદશાહ મળીને તેની સામે લડયા હતા. અહમદશાહ અબ્દલી હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઇ કરી આવ્યો ત્યારે દિલ્હીના બાદશાહ અને દક્ષિણના પેશ્વાઓ તેની સામે એક થયા હતા. અકબરના વખતમાં સંસ્કૃત ગ્રન્થોના ફારસીમાં અનુવાદ થયા હતા અને હિંદુ પંડિતો કુરાન પઢતા અને ફારસીમાં કવિતા રચતા. અબુલ ફજલ અને ફૈઝી બન્ને ભાઇઓ સંસ્કૃતના વિદ્વાન પંડિત હતા. અકબરે બાણભટ્ટની કાદમ્બરી ઉપર ટીકા લખાવી હતી. શાહજહાનના દીકરા દારાએ ઉપનિષદોનો સાર ફારસીમાં આપ્યો છે. તૈમુર લંગના પૌત્રે હિંદુ જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરેલો. જેમ અકબરે ધર્મમાં સુધારો કરી બધાને રુચે એવો એક દીન–ઈ–ઇલાહી નામનો નવો સંપ્રદાય શરૂ કર્યો હતો તેમ હિંદુ ધર્મમાં પણ શીખ ધર્મ અને કબીર સંપ્રદાય ઉત્પન્ન થયા છે.

આપણે લડયા તે ઘણે ભાગે સ્વાર્થથી, લોભથી અથવા અજ્ઞાનથી. ઝનુની લોકોએ તેને ધાર્મિક સ્વરૂપ કેટલીક વખતે આપ્યું, પણ જાતિ જાતિ વચ્ચે કાંઈ તેવું હાડવેર હતું જ નહિ. મુસલમાનો સામે લડનાર મરાઠા રાજા શિવાજી પણ પોતાના લશ્કરમાં પઠાણ લોકોને રાખતો અને લૂંટમાં કુરાને શરીફનું પુસ્તક હાથ આવે તો માન સાથે તે પાછું મોકલતો. મુસલમાની પીરોની તે માનતા પણ રાખતો. શિવાજીએ મુસલમાની ધર્મનો વિરોધ કર્યો નથી. તે તો હિંદુ લોકોને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા મેળવવા પૂરતો અને અન્યાય દૂર કરવા પૂરતો જ

લડયો છે. દક્ષિણમાં મુસલમાન રાજાની દિવાનગિરી હમેશાં હિંદુઓ જ કરતા આવ્યા છે. સને ૧૮૫૭માં જ્યારે અંગ્રેજ લોકોને હાંકી કહાડવાનો પ્રયત્ન થયો ત્યારે હિંદુ અને મુસલમાન બરાબર એક થયા હતા. એકબીજા સાથે લડી લડીને આપણે એકબીજાને સમજતા થઇ ગયા હતા અને દરેક જણને એનો પોતાનો ધર્મ ઠીક છે એ માન્યતા ઉપર આપણે આવ્યા હતા. હિંદુ લોકો મુસલમાની ધર્મમાંથી ખૂબ શીખ્યા અને મુસલમાનો ઉપર પણ હિંદુ વિચારોની અને રહેણીની ખૂબ અસર થઇ.

પણ જુના કજીઆ સમૂળગા પતી ગયા ન હતા, એટલામાં અંગ્રેજોની ભેદનીતિ, એટલે બે જણને લડાવી વચમાં પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની યુક્તિ, ચાલી. પહેલેથી જ દૂર દૂર રહેલા આપણે એક-બીજા વિષે મનમાં શંકા લાવવા લાગ્યા. અંગ્રેજ લોકોની ઇતિહાસ લખવાની ઢબ જ એવી છે કે જ્યાં પક્ષ ન હોય ત્યાં નવા પક્ષ ઉભા થાય. અંગ્રેજી કેળવણીને લીધે આપણે પોતપોતાના ધર્મ ભૂલી ગયા અને જુના ઐતિહાસિક ઝઘડાઓ ફરી જાગૃત કરી લડવા લાગ્યા.

કેટલાક લોકોએ, ઝઘડાનું મૂળ ધર્મ છે, માટે ધર્મ જ કહાડી નાંખવો, પછી એકતા પોતાની મેળે થઇ જશે એવો ઉપાય સૂઝાડયો. પણ ધર્મ તજી દઇએ તો રહે શું ? શુદ્ધ સ્વાર્થ અને સ્વચ્છંદ. સ્વાર્થથી માણસ કાયમને માટે એક થઈ શકતા જ નથી; એટલે અણવિશ્વાસ તો વધ્યો જ. આ રીતે હિંદુ-મુસલમાનનો સવાલ ઉભો થયેલો છે.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ આ બે કોમ વચ્ચે સમાધાન કરવાનો પહેલેથી જ પ્રયત્ન કર્યો છે. લખનૌમાં સને ૧૯૧૬ની મહાસભામાં આવું સમાધાન થઇ ગયું. આ સમાધાન કરવા માટે લોકમાન્ય તિલક મહારાજે ખૂબ મહેનત કરી હતી. તેઓ જાણતા હતા કે હિંદુ-મુસલમાનના ઐક્ય વિના સ્વરાજ્ય સંભવે જ નહિ; તેથી જ તેમણે હિંદુઓના હકનો કશો આગ્રહ રાખ્યા વિના લખનૌમાં સમાધાન

કર્યું. તે વખતે તેમણે કહ્યું હતું કે મુસલમાન લોકોને આપણે જે ભાગ આપ્યો છે એથી વધારે તેઓ માગત તોપણ હું તેમને આપવા તૈયાર થાત. મુસલમાનો આપણા ઉપર જુલમ કરશે એવી મને બીક નથી, અને કરશેજ તો તેઓ આપણા ભાઇ છે, જોઇ લઇશું.

અંગ્રેજ લોકોએ હિંદુમુસલમાન વચ્ચે ભેદ પાડવાનો પ્રયત્ન કાંઇ ઓછો કર્યો નથી; પણ આખરે તેમની નીતિથી જ હિંદુમુસલમાનની એકતા દૃઢ થતી જાય છે. અંગ્રેજોએ હિંદુઓને દાબી દઇ મુસલમાનોને પણ દગો દીધો, તેથી હિંદુમુસલમાન, બન્ને ઉપર ઝઝૂમતું આ મહાન સંકટ જોઇ એક થઇ ગયા છે. ખિલાફત વગર સ્વરાજ્ય નથી અને સ્વરાજ્ય વગર ખિલાફત નથી, એ તો હવે બન્ને સમજતા થઇ ગયા છે.

હિંદુઓની સંખ્યા મોટી છે, અને મુસલમાનોનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હિંદુસ્તાન બહાર હજીએ છે એટલે બન્ને સરખી જ યોગ્યતા વાળા છે. બન્ને સંપથી ન રહે તો બન્નેનો નાશ થવાનો છે અને બન્ને જો ક્ષમાવૃત્તિથી અને પ્રેમથી એકબીજાનો વિશ્વાસ મેળવી શકે તો દુનિયામાં કોઇ પણ શક્તિ તેમનો નાશ કરે એમ નથી.

હિંદુમુસલમાનની એકતા એ જ સ્વરાજ્યનો પાયો છે. આ એકતામાં જે સદ્ગુણો આપણે કેળવીશું તેથી હિંદુસ્તાનની ન્હાની મ્હોટી બધી કોમો પણ નિર્ભય થઈ જશે. હિંદુસ્તાન ઇશ્વરે અનેક કોમોના એક કુટુંબ જેવું સરજેલું છે, માટે કુટુંબનો નિયમ લાગુ કરીને જ આપણે સ્વતંત્ર અને સુખી થઇ શકીશું.

હિંદુમુસલમાન એક થઈ જો બીજી કોમો ઉપર જુલમ ગુજારશે તો તેમની એકતા લૂંટારાના સંઘ જેવી થઈ જશે. લૂંટફાટ કરવા એક થયેલા ડાકુઓ લૂટવા માટે જ્યારે બ્હારનો કોઇ માણસ ન મળે ત્યારે એક બીજાને જ લૂંટે છે. આપણે તે રીતે વર્તીશું તો આપણું પણ તેમજ થવાનું. આપણે પોતે નિર્ભય થઇ બધાને અભયદાન આપવું જોઇએ. હિંદુસ્તાનમાં નિર્ભયતા હશે તો જ હિંદુસ્તાન ટકી શકશે.

૧૦—સ્વરાજ્ય

ઉપરનાં પ્રકરણો ધ્યાનપૂર્વક વાંચનારને સ્વરાજ્ય માટે આપણે શું શું કરવું જોઇએ તેનો ખ્યાલ આવ્યો હશે. પરંતુ સ્વરાજ્ય એ શું, એ પણ આપણે સમજવું જોઇએ. સ્વરાજ્યની વ્યાખ્યા આપીએ તો તો એમ કહેવાય કે હિંદુસ્તાન દેશમાં હિંદી લોકની મરજી પ્રમાણે રાજ્યવહિવટ ચાલે તેનું નામ સ્વરાજ્ય; પછી એ વહિવટ હિંદી ચલાવો કે અંગ્રેજ ચલાવો. વહિવટ ચલાવનાર તો પ્રજાનો નોકર કહેવાય, પણ તે સાચો નોકર જ હોવો જોઇએ. હાલ વહીવટ ચલાવનારા શેઠ થઇને બેઠા છે અને પ્રજામતને બીલકુલ ગણકારતા નથી, તેના જેવું ન હોવું જોઇએ.

ત્યારે આપણું સ્વરાજ્ય સ્થાપવા માટે અત્યારની સ્થિતિમાં શું શું ફેરફાર થવા જોઇએ તેનો આપણે વિચાર કરીએ. એક વાત તો આપણે જોઈ ગયા કે રાજ્યનો વહિવટ ચલાવનાર અમલદારો પ્રજાના શેઠ નહિ, પણ નોકર હોવા જોઇએ. બીજી વાત એ છે કે હિંદનો રાજ્ય વહિવટ એવો હોવો જોઇએ કે જેથી હિંદી પ્રજાનું હિત સચવાય. આપણે કોઈ બીજા દેશને નુકશાન નથી કરવા માગતા, પણ આપણા લોક ભૂખે મરે અને તેમને પૈસે બીજા દેશો તગડા થાય એ આપણે અટકાવવા જ માગીએ છીએ. અત્યારે જે રાજ્યવહિવટ ચાલી રહ્યો છે તેમાં પરદેશી વેપારીઓને, ખાસ કરીને અંગ્રેજ વેપારીઓને આ દેશમાં કેટલીક એવી છુટો છે અને કેટલાક એવા ખાસ હકો મળેલા છે, જેથી તેમનો વેપાર અહિંના લોકના ભોગે ખૂબ જામે છે. આપણા દેશમાં મુબલક અનાજ પાકે, છતાં તે બધું ઢગલેઢગલા અહિંથી પરદેશ ચ્હડી જાય, એટલે અહિંના ગરીબ લોકોને તેની મોંઘવારી ભોગવવી પડે. કપાસ જોઇએ તેટલો પાકે છતાં કાપડ પરદેશથી લાવવું પડે એવો જે વેપાર આજે ચાલી રહ્યો છે તે આપણા સ્વરાજ્યમાં

ન જ ચાલી શકે. પરદેશ સાથે સ્વરાજ્યમાં વેપાર તો જરૂર ચાલે, પણ આપણા દેશને લાભદાયક હોય તેવો વેપાર ચાલે, આપણા દેશને નુકશાનકારક હોય તેવો ન ચાલે. આપણા લોકને જોઇએ તે કરતાં વધુ અનાજ અને કપાસ હોય તે આપણે જરૂર પરદેશ મોકલીએ. જેનો આપણે ઉપયોગ ન હોય અને બીજા દેશને ઉપયોગ હોય એવી ચીજ આપણે પરદેશ મોકલીએ; આપણી સગવડની ચીજો આપણે પરદેશ જઇને લઈ પણ આવીએ. પણ આપણે, જેના વિના સગવડતાથી ચાલી શકે એવું હોય એવી ચીજો* લાવીને તે વડે પરદેશીઓ આપણાં બજાર ભરી મૂકે છે અને આપણા અણસમજુ વર્ગને તે માલ લેવા લલચાવે છે એમ ન બનવા દેવું જોઇએ. એટલે સ્વરાજ્યમાં હિંદી લોકોની મરજી વિના એક પાઇનો પણ માલ પરદેશથી આ દેશમાં આવી ન શકે, તેમ એક પાઇનો પણ માલ આપણા લોકની મરજી વિના આપણા દેશમાંથી પરદેશ જઇ ન શકે.

તેવી જ રીતે લશ્કરનું છે. આપણા દેશના રક્ષણ માટે જોઇએ તે કરતાં ઘણું વધારે લશ્કર ઇંગ્લાંડ તેના બીજા હિત સાચવવાની ખાતર હિંદુસ્તાન ખાતે રાખે છે અને તેનું ખર્ચ હિંદુસ્તાનના લોકોને માથે પડે છે. એ લશ્કરનો ઉપયોગ ઇંગ્લાંડના બીજા દેશો સાથેના કજીઆ જીતવામાં તથા હિંદુસ્તાનના જ લોકોને તેમના પોતાના દેશના ભલા માટે પ્રયત્ન કરતા અટકાવવામાં થાય છે. સ્વરાજ્યમાં લશ્કરનાં ખર્ચ નાહક આવડાં મોટાં ન હોય, હિંદી લોકની મરજી વિરુદ્ધ હિંદુસ્તાનના લશ્કરનો એક પણ સિપાઇ હિંદુસ્તાન બહાર લડવા ન જાય. એ લશ્કરનો ઉપયોગ લૂંટારા તરફથી સરહદનું રક્ષણ કરવામાં થાય. લશ્કરનો ડર પ્રજાને તો હોય જ નહિ, ચોર લૂંટારા અને બદમાશને જ હોય. વળી હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ હિંદી લોકો જ કરે એ સ્વાભાવિક છે, માટે સ્વરાજ્યના લશ્કરમાં હિંદી લોકો જ હોય.

---

* જાપાની રમકડાં, ભડકામણા રંગની વિલાયતી છીંટો.

રક્ષણને માટે બહારના સિપાઇઓ ઉપર જે પ્રજા આધાર રાખે છે તે બાયલી અને બીકણ થઈ જાય છે.

આપણા સ્વરાજ્યમાં હિંદની પ્રજાની સ્થિતિનું અને હિંદી સંસ્કૃતિનું પૂરેપૂરૂં પ્રતિબિમ્બ હોય. આપણો દેશ સૈકાઓથી લૂંટાઈ લૂંટાઇને અત્યારે ગરીબ બની ગયો છે. તેના રાજ્યવહિવટમાં પણ તે ગરીબીનું પ્રતિબિમ્બ પડવું જોઇએ; એટલે સ્વરાજ્યમાં રાજ્યના અમલદારો ભારે ભારે પગાર ખાનારા ન હોય, રાજ્યનાં દફતરખાનાં માટે કેવળ ભભકાને ખાતર આલેશાન મકાનો ઉભાં ન કરેલાં હોય, રાજ્યના મુખ્ય વહિવટ કરનારા પ્રજાથી દૂર પાંચસેમા મજલા ઉપર રહેનારા ન હોય. હિંદની સંસ્કૃતિ અનુસારે તો રાજ્યના અમલદારો બ્રાહ્મણવૃત્તિના સાદું અને સંયમી જીવન ગાળનારા તથા કેવળ પ્રજાનું જ હિત હમેશાં દૃષ્ટિમાં રાખનારા હોય.

સ્વરાજ્યમાં શિક્ષણની પદ્ધતિ પણ દેશની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ હોય, તે તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પાઠ ઉપરથી વાંચકોના સમજવામાં આવી જ ગયું હશે. ન્યાયની રીત પણ આપણા દેશની પદ્ધતિ, જે સાદી અને સસ્તી હતી, તે મુજબ હોવી જોઇએ, તે તમે ' કોર્ટ અને લવાદ ' નો પાઠ આગળ આવશે તે ઉપરથી સમજી શકશો.

પણ આ બધું કરવા માટે ય પહેલાં જોઇ ગયા તેમ આપણે આપણા પોતાના પ્રયત્ન ઉપર જ આધાર રાખવો જોઇશે અને છેક પાયામાંથી આપણી ઢબ પ્રમાણે અને આપણને અનુકૂળ આવે એવું ચણતર આપણે ઉપાડવું જ જોઇશે.

આ માટે આપણા ગામના અથવા શહેરના રાજ્યથી આપણે શરૂઆત કરવી જોઇએ.

૧૧–ગ્રામ પંચાયત

કોઇપણ રાજ્યમાં પ્રજાના હિતને સારૂ આટલાં કામ તો થવાંજ જોઇએ:

૧ પરદેશીના હુમલાથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું.

૨ પ્રજાના એકેએક માણસના જાનમાલની સલામતી માટે બંદોબસ્ત રાખવો; એટલે કે પ્રજામાંથી કોઈ કોઇને મારી ન શકે અથવા કોઈ કોઇનો માલ ઉપાડી ન જાય એની સંભાળ રાખવી.

૩ વ્યાપારને અંગે અથવા બીજી કોઇ બાબતમાં રૈયતમાં એક-બીજા વચ્ચે તકરાર પડે તેનો ન્યાય કરવો.

૪ પ્રજાનાં બાળકોને કેળવણી આપવી.

૫ જનસુખાકારી માટે વ્યવસ્થા કરવી; એટલે કે લોકની સગવડને માટે રસ્તા બાંધવા, તથા તે સારી સ્થિતિમાં રાખવા, ખેતીના ઉપયોગ માટે નહેરો ખોદાવવી, લોકોને ચોકખું પાણી પીવાનું તથા વાપરવાનું મળે તેનો બંદોબસ્ત કરવો, પ્રજાનું આરોગ્ય જળવાઈ રહે તે માટે સ્વચ્છતા રાખવી, રોગો ઉત્પન્ન થવા ન પામે તેવા ઇલાજો લઈ રાખવા અને તે છતાં કદાચ રોગ ઉત્પન્ન થાય તો તેથી બચવા માટે દવાખાનાં વગેરે બંધાવવાં અને મ્હોટાં શહેરો તથા પ્રખ્યાત અને પવિત્ર સ્થળો, જ્યાં ઘણા લોકની આવજા હોય, ત્યાં પ્રવાસીઓને રહેવા માટે ધર્મશાળાઓ અથવા મુસાફરખાનાં રાખવાં.

અંગ્રેજી અમલ આપણા દેશમાં શરૂ થયો તે પહેલાં ઉપર ગણાવ્યાં તેમાંથી ઘણાં ઓછાં કામ રાજ્યને કરવાં પડતાં. રાજ્ય તરફથી પરદેશીના હુમલા સામે તથા અંદરથી કોઈ બંડ કરે તેની સામે પ્રજાનું રક્ષણ કરવા લશ્કર રહેતું અને રાજ્યમાં જરૂરનાં સ્થળોએ કિલ્લા બાંધી તેનાં મથકો રાખવામાં આવતાં તથા પ્રજાની સગવડ માટે રાજ્યનાં

મુખ્ય મુખ્ય શહેરો તથા ઉપયોગી સ્થળોને જોડનારા ધોરી રસ્તાઓ રાજ્ય તરફથી બાંધવામાં આવતા, તથા તે રસ્તે જતા આવતા લોકો અને ચાલતા વેપારની સલામતી માટે પણ યોગ્ય બંદોબસ્ત રાખવામાં આવતો. આ સિવાયનું ઘણું કામ દરેક ગામ અથવા શહેર પોતપોતાનું કરી લેતું.

દરેક ગામમાં તે ગામની વ્યવસ્થા ગામનો એક પ્રતિષ્ઠિત જમીનદાર કરતો. તેને પટેલ અથવા મુખી કહેતા. તે ગામમાં કાંઈ ગુન્હા અને તેની તપાસ કરતો અને ગુન્હેગારને ગામના વડિલ અને ડાહ્યા માણસોના પંચ સમક્ષ ન્યાય માટે રજુ કરતો. ગામની ચોકી કરવાની ફરજ પણ તેના ઉપર રહેતી અને તેમાં તેને મદદ કરવા માટે ગામના વિસ્તાર પ્રમાણે ચાર, છ અથવા આઠ ચોકીદાર રાખવામાં આવતા.

ગામનાં દરેક ખેડુતનાં પોતપોતાની ખાનગી માલકીનાં ખેતરો હોય તે ઉપરાંત કેટલાંક ખેતરો ગામ ખાતે રાખવામાં આવતાં. તેમાં ગામનાં ઢોર ચરતાં તથા માટી વગેરે લેવા માટે તેનો ઉપયોગ થતો. ગામના બધા ખેડુતોનાં ખેતરોની નોંધ રાખવામાં આવતી. દરેક ખેડુત પાસે કેટલી જમીન છે, જમીન કયા કયા પ્રકારના વાવેતર માટે લાયકની છે, તેમાં કયા કયા પાક ઉગાડવામાં આવે છે અને દર વર્ષે તેમાંથી કેટલું ઉત્પન્ન થાય છે આ બધાની નોંધ એક પત્રકમાં રાખવામાં આવતી. આ પત્રક રાખનારને તલાટી અથવા કુળકર્ણી કહેતા. ગામમાં મુખ્યત્વે તો ખેડુત લોકની વસતી હોય, પણ તેમને બીજા માણસોની મદદની તો જરૂર પડે જ. તે માટે દરેક ગામમાં જોષી, હજામ, ભટ, ધોબી, મોચી, કુંભાર, સુતાર, લુહાર, ભંગી વગેરેને ખાસ બોલાવીને વસાવવામાં આવતા. જોષી સારા નરસા પ્રસંગનાં મુહૂર્ત જોઇ આપે. ભટ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવે તથા ગામનાં છોકરાંને ભણાવે. હજામ ગામના લોકની હજામત કરે, ચોરનું પગલું શોધવા કે એવા કાંઇ કામે ચોકીદાર સાથે રાતવરત જવાનું હોય તો

મસાલ લઇને જાય, ગામમાં કાંઈ લગ્નપ્રસંગ હોય ત્યારે પણ રાતે મસાલ લઇને આવે. ધોબી લોકોનાં કપડાં ધુએ, મોચી કોસ શીવી આપે, કુંભાર માટીનાં વાસણ ઘડી આપે, સુતાર હળ કરી આપે, લુહાર કોશ વગેરે લોઢાનો સામાન કરી આપે, અને ભંગી ગામની સ્વચ્છતા રાખે. આ બદલ ગામની જમીનમાંથી દરેકને ખેડી ખાવા સારૂ થોડી થોડી જમીન મળતી. ચોકીદાર તથા તલાટીને પણ જમીન મળતી, આને વેતન કહેતા અને તે ઉપરાંત ખેતરમાંથી વાઢી લાવીને અનાજ ખળામાં નાંખે ત્યારે તેમાંથી કાંઇક કાંઇક આપવામાં આવતું વળી પુત્રજન્મના, લગ્નના કે એવા બીજા ખુશાલીના પ્રસંગ હોય ત્યારે તેમને બક્ષિસ પણ મળતી.

આ ઉપરાંત ગામના મંદિરના નિભાવ માટે પણ જમીન અલગ કહાડવામાં આવતી અને તેની વ્યવસ્થા મંદિરનો પૂજારી કરતો. આ પૂજારી કાંઇક ભણેલો હોય તો તે પણ ગામનાં છોકરાંને ભણાવતો. ગામ પર લૂંટારા કે ધાડપાડુ આવે તો તો આખુ ગામ જ પોતાનું રક્ષણ કરવા તત્પર રહેતું. ગામમાં કોઈ ઉદાર ગૃહસ્થ હોય તે ગામમાં કૂવા, વાવ કે ધર્મશાળા બંધાવે. અથવા ગામલોક ઉઘરાણું કરીને પણ આવાં સાર્વજનિક ઉપયોગનાં કામ કરાવી લેતા. તેનું સમારકામ ગામાત ઉપજમાંથી થતું.

ગામના દરેક કુટુંબનાં મુખ્ય મુખ્ય માણસોનું મંડળ ગામનું મહાજન ગણાતું અને તેનું કામકાજ ગામના ખાસ આબરૂદાર અને વયોવૃદ્ધ માણસો કરતા. ગામના લોકમાં કોઇ વચ્ચે કાંઇ તકરાર પડે તો તેનો ન્યાય મહાજન એકઠું મળીને કરતું.

આ રીતે સમાજની બધી જરૂરીયાતો માટે દરેક ગામ લગભગ સ્વયંપૂર્ણ રહેતું. પરદેશી રાજાના હુમલાથી રાજ્ય સાથે તેમનો સંબંધ રહેતો અને લશ્કરના ખર્ચ માટે રાજ્યને ગામ તરફથી કર આપવામાં આવતો. આ કરની રકમ ઘણું ખરૂં આખા ગામના મહાજન સાથે રાજ્યના અમલદારો નક્કી કરી લેતા અને રાજ્યને

દરેક ખેડુત પાસેથી ઉઘરાવવાની ચિંતા રહેતી નહિ. રાજ્યને ભરવાના વાર્ષિક કરની રકમ ગામનું મહાજન એકઠું મળીને દરેક ખેડુતને જે પ્રમાણે પાડ્યું હોય તે પ્રમાણમાં તેની પાસેથી વસુલ કરી લેતું. દરેક ગામ પોતાની વ્યવસ્થા પોતાની મેળે કરી લે એવી આ પદ્ધતિને ગ્રામપંચાયત કહેતા. દેશમાં મ્હોટી રાજ્યક્રાન્તિ થાય, એક રાજ્યસત્તાનો નાશ થઇ તેની જગાએ બીજી રાજ્યસત્તા સ્થપાય તોપણ આ ગ્રામપંચાયતની વ્યવસ્થામાં કાંઇ વિઘ્ન પડતું નહિ. હિંદુસ્તાનમાં અનેક વિગ્રહો થયા છે, અનેક રાજ્યો બદલાયાં છે, પણ આ ગ્રામ પંચાયતની પદ્ધતિ એટલી જુની છે કે એની શરૂઆત ક્યારે થઇ એ પણ નક્કી કરી શકાતું નથી. તે બહુ જુના કાળથી અંગ્રેજી રાજ્યનો અમલ સ્થપાયો ત્યાં સુધી ચાલતી આવી હતી.

અંગ્રેજ લોકનું રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારે દેશમાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યો પડી ગયેલાં હતાં અને તેમનામાં અંદર અંદર કજીઆટંટા પણ બહુ ચાલતા. કોઇ સ્થિર સત્તાને અભાવે રાજ્યમાં અંધાધુંધી બહુ હતી અને તેથી લોકો પણ કંટાળી ગયા હતા. અંગ્રેજ લોકોએ આ અંધાધુંધીમાંથી શાન્તિ સ્થાપી એની કોઇ ના પાડતું નથી; પણ તેણે બધી સત્તા એકહથ્થુ કરી નાંખી. ગ્રામપંચાયતનું રહસ્ય અને ખુબી જે એ પરદેશી લોકો હજી સમજી શક્યા નથી. તેમણે તેમના અજ્ઞાનમાં દુનિયાની આ એક ભારેમાં ભારે હિતકારી સંસ્થાનો નાશ કરી નાંખ્યો.

અત્યારે પણ તમે ગામડાંમાં પટેલ અને તલાટી જોશો; પણ તલાટી હવે લોકોનો નોકર નથી, તે તો સરકારનો નીમેલો નોકર હોય છે. પટેલ પણ પોતાને લોકોનો આગેવાન નહિ, પણ સરકારી નોકર સમજે છે; છતાં પટેલ હજી કેટલેક દરજ્જે પ્રજાનો માણુસ છે ખરો અને તેટલે દરજ્જે તેનું ગામમાં માન પણ હોય છે. ગામના કજીઆ પતાવવાની મહાજનની સત્તા પડી ભાંગી છે. લોકોને એમ થઇ ગયું છે કે પોતાના જાણીતા માણસો મફત ન્યાય કરે તેના કરતાં ન્યાય માટે પૈસા આપવા પડે અને તે અજાણ્યા માણસને હાથે થાય તે સારૂં!

ખરે જ, માણસની પડતી થવાની હોય છે ત્યારે તેને ઉંધી જ મતિ સૂઝે છે. સરકારી અદાલતોનું પોકળ આપણે થોડી વારમાં જ જોઇશું.

હવે આંખ ઉઘડી છે એટલે આ મહાજન પાસે ન્યાય કરાવવાની પદ્ધતિ ફરી દાખલ કરવી આપણા હાથની વાત છે. આપણામાં 'પંચ ત્યાં પરમેશ્વર' એવી કહેવત ચાલે છે, તે આપણાં પંચો અસલ કેવો સરસ ન્યાય કરતાં હશે તે બતાવે છે. પંચના ન્યાય વિષે અત્યારે સારૂં નથી કહેવાતું, પણ તે આળ સ્વરાજ્ય માટે તૈયાર થયેલી પ્રજા કદી પોતામાં રહેવા દે જ નહિ. શુદ્ધ ન્યાય કરી શકવા જેટલું પણ પંચ ન્યાયી ન થાય તોપણ સ્વરાજ્ય કેમ મળે?

માટે આપણે સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરવા માટે પ્રથમ આપણી જુની ગ્રામપંચાયતની સ્થાપના કરવી પડશે. દરેક ગામે પોતાનો ન્યાય પોતાના પંચ મારફતે જ કરાવવો જોઇશે. દરેક ગામે પોતાનાં બાળકોની કેળવણીની વ્યવસ્થા પોતાની મેળે જ કરી લેવી જોઇશે. દરેક ગામે પોતાની સ્વચ્છતાનો બંદોબસ્ત પોતે જ કરી લેવો જોઇશે. દરેક ગામે ચોર, લૂંટારા સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાનું બળ મેળવી જ લેવું પડશે. દરેક ગામે પોતાને જોઇતું અનાજ પોતાના ગામમાં સંઘરી રાખવું જ જોઇશે. દરેક ગામે પોતાનું કાપડ પોતાના ગામમાં જ બનાવી લેવું પડશે. આટલું થાય એટલે આપણે સ્વરાજ્યનો પાયો માંડ્યો કહેવાય.

૧૨–મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડ

અંગ્રેજ સરકારે પોતાની રાજ્યસત્તા આ દેશમાં સ્થાપીને જુની ગ્રામપંચાયત તોડી પાડી, પણ તેમને પોતાને જ આખા દેશની બધી બાબતોની વ્યવસ્થા કરવી કઠણ લાગી અને કેટલીક બાબતોમાં તો દેશીઓની મદદ લેવાની જરૂર પડી જ. તેવામાં લૉર્ડ રિપન નામના એક ઉદાર દિલના વાઇસરૉયે ઇગ્લંડમાં જેવું પ્રતિનિધિરાજ્ય છે તે પદ્ધતિનું પ્રતિનિધિરાજ્ય ચલાવવાની લોકોને તાલીમ મળે એ આશયથી, શહેરોને પોતાની કેટલીક વ્યવસ્થા પોતે જ કરી લેવાનું એક કાયદો કરાવીને સોંપ્યું.

ગયા પ્રકરણમાં સમાજના હિતને માટે રાષ્ટ્રે કરવાનાં જે કામો ગણાવી ગયા તેમાંથી દરેક શહેરને પોતાની શેરીઓ સ્વચ્છ રાખવાનું, પોતાનાં બજાર સાફ કરવાનું, શેરીઓમાં રાત્રે અજવાળા માટે દીવાબત્તી કરવાનું, શહેરના લોકને પીવાના પાણીની સવડ કરવાનું, પાણી દળે તેથી બિગાડ ન થાય એવી રીતે તેની વ્યવસ્થા કરવાનું, શહેરના આરોગ્ય માટે રોગને અટકાવનારા ઉપાયો લેવાનું તથા રોગ મટાડવા દવાખાનાં સ્થાપવાનું અને શહેરનાં બાળકોની પ્રાથમિક કેળવણી માટે બંદોબસ્ત કરવાનું, એટલાં કામ તે કાયદાથી સોંપાયાં. શહેરનું આ કામ કરી લેનારૂં ખાતું તે મ્યુનિસિપાલિટી.

આ બધું કામ મ્યુનિસિપાલિટી કરી શકે તેટલા માટે તેના હુકમ નહિ માનનારનો દંડ વગેરે કરવાની તેને કેટલીક સત્તા આપી તથા આ કામો કરવા માટે ખર્ચ થાય તે રકમ ઉઘરાવી લેવા તેને કેટલાક કર નાંખવાની પણ સત્તા આપી. મ્યુનિસિપાલિટિના ખર્ચનો અમુક હિસ્સો સરકાર તરફથી એટલે રાજ્યની મુખ્ય તિજોરીમાંથી મદદ રૂપે આપવો એમ ઠરાવ્યું.

આ મ્યુનિસિપાલિટીનો વહીવટ પ્રતિનિધિરાજ્યપદ્ધતિ ઉપર

ચલાવવો એવો ઉદ્દેશ આ કાયદાનો હતો ખરો, પણ હિંદુસ્તાનના લોકો પ્રતિનિધિરાજ્યપદ્ધતિ માટે લાયક ન ગણાય, શહેરના લોકો પોતાનો વેપાર–રોજગાર અથવા ધંધો ભલે સારી રીતે કરી શકે, પણ આવા જાહેર વહિવટી ખાતાનો તેમને અનુભવ નહિ અને એવાં કામ કરવાની કુશળતા પણ નહિ, એટલે તેમને આવાં કામના અનુભવી અમલદારોની મદદની સરકારે જરૂર ગણી; તથા શહેરોને કાંઈક સત્તા ભલે અપાય, પણ પોતાનો અંકુશ સાવ છોડી દેવો એ તો ડહાપણભરેલું નહિ એમ ધારી આ મ્યુનિસિપાલિટીઓનું બંધારણ એવું ઠરાવ્યું કે તેમાં શહેરના પ્રતિનિધિઓ સાથે સરકારના નીમેલા તથા અમલદાર તરીકે પોતાના હોદ્દાની રૂએ આવનારા સભાસદો પણ હોય. આખી મ્યુનિસિપાલિટીનો વહિવટ એક સભા (કાઉન્સિલ) કરે, તે સભામાં કેટલાક સભ્યો લોકોએ પસંદ કરેલા હોય અને કેટલાક સરકારે નીમેલા હોય. સરકાર જે સભ્યો નીમે તેમાં જીલ્લાના કેટલાક અમલદારોને પણ તેણે નીમવા જોઈએ એવો નિયમ રાખ્યો.

સભ્યોની ચુંટણી કરવા માટે દરેક શહેરના અમુક વિભાગ પાડી નાખ્યા અને તે દરેક વિભાગ તરફથી વિભાગની વસ્તી પ્રમાણે એક, બે અથવા ત્રણ પ્રતિનિધિઓ મ્યુનિસિપાલિટીમાં જાય. વાર્ષિક અમુક કર ભરતો હોય અથવા કેળવણીને લીધે અમુક લાયકાત વાળો હોય એવા માણસને મત આપવાનો અધિકાર હોય છે. મ્યુનિસિપાલિટીની ચુંટણી થવાની હોય તે પહેલાં આવા મતદારોની યાદી તૈયાર થઈને બહાર પડે છે અને મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય થવા ઈચ્છનારાઓ પોતાને મત આપવાનું વીનવતા મતદારોને ઘેર ફરે છે ને મતદારો ઉપર લાગવગ લગાડી શકાય તેટલી લગાડે છે. મતદારે ખરી રીતે તો લાયક માણસોને જ પોતાનો મત આપવો જોઈએ, પણ આવી બાબતમાં બિન કેળવાયલા મતદારો લાયકાત કરતાં ઓળખાણ, લાગવગ વગેરે બાબત જ મત આપવાનો નિર્ણય કરવામાં વધારે ધ્યાનમાં લેતા. તે જ પ્રમાણે

મ્યુનિસિપાલિટીમાં જવા ઇચ્છનાર સભ્યે મ્યુનિસિપાલિટીમાં જવાને લીધે પોતાને ઇજ્જત મળે તે કરતાં ખરી રીતે તો ત્યાં જે ફરજો બજાવવાની હોય તેનો વિશેષ ખ્યાલ રાખવો જોઇએ. તેને બદલે તેઓ માત્ર પોતાની ઇજ્જતનો જ ખ્યાલ મનમાં ઘણેભાગે રાખતા. ચુંટણીને દિવસે શહેર આખામાં ધમાલ જ ધમાલ દેખાય. ચુંટાવા ઇચ્છતા ઉમેદવારોએ મતદારોને બોલાવવા ભાડાની ગાડીઓ રાખી હોય, લાગતા વળગતા માણસોને એકઠા કર્યા હોય અને મતદારોની ખેંચતાણ ચાલી રહી હોય. આવી ચુંટણીઓમાં મતદારને લાંચ આપવાના તથા મિજબાનીઓ આપવાની યુરોપની પદ્ધતિ પણ આસ્તે આસ્તે આપણા દેશમાં દાખલ થઇ ગઇ હતી. પરંતુ અત્યારે ચોમેર દેશમાં જે જાગૃતિ આવી ગઈ છે તેની અસર મ્યુનિસિપાલિટીની ચુંટણીઓ ઉપર પણ પડી છે અને છેલ્લી બે ચુંટણીઓથી લાગવગ કરતાં પણ લાયકાત મતદારોએ વિશેષ જોવા માંડી છે. મ્યુનિસિપાલિટીમાં શોભાની ખાતર નહિ પણ કામ કરવાની ઇચ્છાથી જ પ્રતિનિધિઓએ જવા માંડ્યું છે. મ્યુનિસિપાલિટીની ચુંટણીઓ ઘણુંખરૂં દર ત્રણ વર્ષે થાય છે.

પણ બધી મ્યુનિસિપાલિટીઓને સરખા હક નથી. મ્હોટા શહેરોમાં જાહેર વહિવટના કામના સમજદાર માણસો વધારે હોય એમ માનીને સરકારી અમલદારોની મદદની જરૂર ઓછી ગણી લોક તરફથી ચુંટાએલા સભ્યોની સંખ્યા મ્હોટી રાખી હોય છે. ન્હાનાં શહેરોમાં તે સંખ્યા ન્હાની હોય છે. શરૂઆતમાં મ્હોટાં અને ન્હાનાં બન્ને પ્રકારનાં શહેરમાં લોકપ્રતિનિધિઓની સંખ્યા ઓછી રહેતી અને વધુ હોય તો પણ તેઓ સરકારી અમલદારોની શેહમાં દબાઇ જઇ કાંઈ કરી શકતા નહિ, એટલે મ્યુનિસિપાલિટીઓ સરકારી ખાતાં જેવી ચાલતી. પણ છેલ્લા સુધારાથી મ્યુનિસિપાલિટીના હકમાં ઘણો વધારો થઇ ગયો છે. હવે ચુંટાયલા સભ્યો કુલ સંખ્યાના અર્ધા કરતાં ઓછા નહિ અને પોણા કરતાં વધારે નહિ એટલા હોય છે. મતદારોની સંખ્યા પહેલાં ઘણી ન્હાની હતી તે સંખ્યા વધારવાની

ગોઠવણ હવે થઇ છે. મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખો પણ બનતાં સુધી બિન-સરકારી અને સરકારી સભ્યોએ ચુંટેલા રાખવા એવો ઠરાવ થયો છે.

આ ઉપરાંત મ્યુનિસિપાલિટીઓને બીજા પણ ઘણા હક મળ્યા છે. છતાં ' લોકહિત જાળવવા માટે ' એક અધિકાર તો સરકારે પોતાના હાથમાં રાખ્યો જ છે. મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો જે ઠરાવ પસાર કરે તે ઇલાકાની સરકાર અથવા તો જીલ્લાના કલેક્ટર કે કમિશનરને નામંજુર કરવાની સત્તા છે. અમુક કામ મ્યુનિસિપાલિટી ન કરે તો તે કરાવવાની પણ ઉપર જણાવેલા અધિકારીઓને સત્તા છે; અને મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો બરાબર વહિવટ ન ચલાવે તો તે મ્યુનિસિપાલિટીને 'સસ્પેન્ડ' કરી, તેના સભ્યોને કહાડી મુકી, ફરી ચુંટણી કરાવવાની અથવા તો પોતે નીમેલા સભ્યો દ્વારા મ્યુનિસિપાલિટીનું કામ ચલાવવાની પણ સત્તા છે.

સરકારે આ સત્તા પોતાની પાસે રાખી છે લોકહિતને સારૂ, પણ તેનો કેવો દુરૂપયોગ થઈ શકે છે તે આપણે અમદાવાદ, સુરત અને નડીયાદની મ્યુનિસિપાલિટીઓના સંબંધમાં હમણાં બનેલા કિસ્સા ઉપરથી જોઇ શકીએ છીએ. અસહકારની પ્રવૃત્તિ ઉપડયા પછી આ ત્રણે મ્યુનિસિપાલિટીઓને લાગ્યું કે આપણી શાળાઓ માટે સરકારની મદદ લઇએ છીએ તે ન લેવી તથા સરકારનાં દેખરેખ અને અંકુશ શાળાઓ ઉપર રહે છે તે પણ કહાડી નાખવાં. મદદ ન આપવી પડે તેનું સરકારને કાંઇ દુઃખ ન હતું, પણ પોતાનો અંકુશ તે છોડવા માગતી ન હતી તેથી સરકારે મ્યુનિસિપલ શાળાઓના મકાનોનો કબજો લઈ લીધો, અને પોતાની શાળાઓ કહાડી. પણ તેમાં તેનું કંઇ વળ્યું નહિ. સરકારી શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા નહિ જેવી રહી અને અસહકારી શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ ઉભરાયા. આ સરકારથી સહન ન થયુ તેથી તેણે સુરત અને અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીઓને ' સસ્પેન્ડ ' કરી. અત્યારે સરકારે નીમેલી સભા તેનું કામ કરે છે.

સરકારી મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી નિશાળો પણ ઉઘડી છે, પરંતુ તેમાં બહુ જુજ વિદ્યાર્થીઓ જાય છે. લોકોએ પોતાની શાળાઓ ઉઘાડીને પોતાના બાળકોની કેળવણી પોતાના હાથમાં લઈ લીધી છે. આ બધી થઇ શહેરની વાત. ગામડાંઓના સ્થાનિક વહિવટ માટે જુદી રીતે બંદોબસ્ત કરેલો છે. દરેક ગામની મ્યુનિસિપાલિટી તો હોઇ શકે નહિ, એટલા માટે એક તાલુકાનાં બધાં ગામોની વ્યવસ્થા માટે એક મંડળ રાખવામાં આવે છે. તેને તાલુકા લોકલ બોર્ડ એટલે તાલુકાનું સ્થાનિક મંડળ કહે છે. ગામના રસ્તા, તળાવ, કુવા, મુસાફરખાનાં, ધર્મશાળા, નિશાળ તથા તેનાં મકાન અને રખડતાં ઢોર પૂરવાના ડબા વગેરે કામ તે સંભાળે છે. આખા જીલ્લાના વહીવટ માટે ડિસ્ટ્રિકટ લોકલ બોર્ડ અથવા જીલ્લા સ્થાનિક મંડળ હોય છે. તે આખા જીલ્લાનાં તાલુકા લોકલ બોર્ડો ઉપર દેખરેખ રાખે છે. વળી ગામ જો જરા મ્હોટું હોય તો ત્યાં 'સેનિટરી બોર્ડ'–આરોગ્ય મંડળ તે ગામના ઉકરડા સંભાળે, કૂવા તથા તેનાં થાળાં ચોકખાં રખાવે, સ્મશાનની જગ્યા નક્કી કરે તથા ગામના રસ્તા ઉપર ગંદકી ન થવા દે અને રોજ તે ઉપર ઝાડુ ફેરવાવે; કોઇક ગામમાં દીવા કરવાનું કામ પણ કરે. આરોગ્ય મંડળના ખર્ચ માટે ગામમાં ઘર દીઠ વાર્ષિક બે આનાથી માંડીને એક રૂપીઆ સુધીનો આરોગ્ય ખાતાનો વેરો નાંખે છે, તે ઉપરાંત સરકાર તરફથી મદદ મળે છે.

લોકલ બોર્ડના નિભાવ અર્થે જમીન-મ્હેસુલના દર રૂપીએ એક આનાનો વેરો ઉઘરાવવામાં આવે છે. તેમાંથી ⅔ કેળવણી માટે વપરાય છે અને ⅓ બીજાં કામોમાં વપરાય છે. પણ આટલી રકમ બધા ખર્ચ માટે પૂરતી થઇ ન રહે તેથી સરકાર પોતાની તિજોરીમાંથી તેમને મદદ આપે છે. પહેલાં એક આના વેરામાંથી લોકલ બોર્ડની જે આવક થાય તેના ૨૫ ટકા મદદ સરકાર તરફથી મળતી, પણ ગામડાંની કેળવણી અને આરોગ્યની સ્થિતિ સારા પાયા ઉપર આવે એટલા સારૂ હમણાં વધારે મદદ આપવાનું નક્કી થયું છે.

આ લોકલ બોર્ડ એટલે સ્થાનિક મંડળનું બંધારણ આવું હોય

છે. દરેક તાલુકાના તેની વસ્તી અને વિસ્તારના પ્રમાણમાં વિભાગ પાડી નાંખ્યા છે અને દરેક વિભાગ દીઠ એક એક પ્રતિનિધિ લોક તરફથી ચુંટાય છે. તે ઉપરાંત કેટલાક સભ્યો સરકારે નીમેલા હોય છે. તાલુકા લોકલ બોર્ડનો પ્રમુખ તો સરકારી અમલદાર જ હોય છે. ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડનો પ્રમુખ હમણાં સુધી કલેક્ટર જ રહેતો. અમુક જીલ્લાઓમાં આ ધોરણ બદલીને બિનસરકારી સભ્યોમાંથી એક જણને સરકાર નીમે એવી જાતનું ધોરણ અમલમાં આવવાનું છે.

છતાં આ મંડળોમાં સરકારી અમલદારોનું ચલણ એટલું બધું છે કે સરકારી ખાતાં જેવી જ આ મંડળોની સ્થિતિ છે.

આ મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડો સરકારે આપણા લોકને પ્રતિનિધિરાજ્યની તાલીમ આપવાના આશયથી સ્થાપ્યાં છે. અને જ્યારે તે સ્થપાયાં ત્યારે લોકોએ અંગ્રેજ અમલદારોની ઉદારતા ઉપર ફિદા થઇને આ સંસ્થાઓને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય એવું ગૌરવવાળું નામ આપ્યું હતું અને સહુને સ્વરાજ્ય મળ્યા જેટલો જ આનંદ આનંદ થઇ ગયો હતો. પણ આ ભરમ ભાંગતાં બહુ વાર નથી લાગી. મ્યુનિસિપાલિટીઓને લીધે લોકોના હાથમાં સત્તા હોવાનો દેખાવ થયો છે, પણ તે માત્ર દેખાવ જ છે. બન્ને ખાતાં મ્હોટે ભાગે સરકારી ખાતાં જેવાં જ રહ્યાં છે. લોકોને તેમાં પોતાપણું લાગ્યું જ નથી. ઉલટું આ ખાતાંઓ જે કામ કરે છે તેમાંની કેટલીક બાબતમાં પહેલાં લોકો સ્વાવલંબી હતા, તે પરાવલંબી થઇ ગયા છે. આજે અમદાવાદનો બધો આધાર દૂધેશ્વરની પાણીની ટાંકીઓ ઉપર રહ્યો. તે કહેવાય મ્યુનિસિપાલિટીની એટલે લોકોની, પણ સરકાર ગમે ત્યારે તેનો કબજો લઇ શકે અને લોકોને તંગ કરી શકે. અને આવું કરતાં કાંઇ ખંચાય એવી આ સરકાર નથી. પંજાબના માર્શલ લૉના દિવસોમાં લાહોરમાં પાણીની ટાંકીઓનો કબજો લઇ સરકારે લોકોને રંજાડયા હતા. તાલુકામાં પણ અનેક રીતે લોકલ બોર્ડ રૈયતને ધારે તો પજવી શકે. એટલે આને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય નામ ભલે અપાય, પણ તેમાં સ્વરાજ્ય જેવું ઓછું જ છે.

૧૩-જમીનમ્હેસુલ

રાજ્ય પ્રજાને માટે જે કામો કરે છે, તેના ખર્ચ માટે તે પ્રજા પાસેથી કર લે છે. તે કર સરકાર બે રીતે વસુલ કરે છે. પ્રત્યક્ષ રીતે અને પરોક્ષ રીતે. દેશમાં બનતા અથવા આયાત થતા માલ ઉપર સરકાર જકાત નાંખે એ પરોક્ષ કરનો પ્રકાર છે. તે કર વસુલ તો થાય કારખાનાંવાળા પાસેથી અથવા વેપારી પાસેથી, પણ તે તો જેટલો કર ભરવો પડ્યો હોય તેટલા દામ માલ ઉપર ચઢાવીને વેચે એટલે અંતે તો કર માલ વાપરનાર ઉપર જ પડે છે. વધારે માલ વાપરે તેના ઉપર વધારે કર પડે. કાપડ વગેરે શ્રીમંત લોકો વધારે વાપરે અને તેઓ તેના ઉપર પડતા કરમાં હિસ્સો પણ વધારે ભરે. પરંતુ અનાજ, મીઠું વગેરે તો ગરીબ કે શ્રીમંત સહુ સરખું જ વાપરે અને તે ઉપરના કરનો બોજો પણ બધાને સરખો જ પડે. તેથી જ ખાવાની ચીજો ઉપર કર નહિ નાંખવાનો સિદ્ધાન્ત ડાહી સરકાર સ્વીકારે છે. અંગ્રેજ સરકાર હમણાં મીઠા ઉપર ભારે કર નાંખનાર હતી, તેનો વિરોધ બધાએ એટલા માટે જ કરેલો.

પ્રત્યક્ષ કરોમાં સહુથી અગત્યનો અને મ્હોટો કર જમીનમ્હેસુલ છે. જુના વખતથી રાજ્યને ઉત્પન્નનું સાધન જમીનમ્હેસુલ જ ગણાતું આવ્યું છે. પ્રાચીન હિંદુ રાજાઓના સમયમાં પોતાની ખેતીનું ખર્ચ બાદ કરતાં ખેડુતને જે ચોકખો નફો રહે તેનો છઠ્ઠો ભાગ રાજાનો ગણાતો. મુસલમાનો આવ્યા ત્યાર પછી ઘણા વખત સુધી એ પ્રમાણે ચાલ્યું. જેટલું પાકે તેનો અમુક પાક લેવાને બદલે દર વર્ષે ચોક્કસ રકમ લેવાની પદ્ધતિ સુર વંશના શેરશાહ બાદશાહે દાખલ કરી અને મુગલ બાદશાહ અકબરે તે બરાબર ખીલવી. તેના પ્રધાનોમાંથી રાજા ટોડરમલ આ બાબતમાં નિષ્ણાત હતો. આખા રાજ્યની ચોક્કસ જમાબંધી કરી તે માટે તે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં મશહૂર છે. તેણે એકેએક ખેતરની મોજણી કરાવી, ખેતરમાં સાધારણ રીતે શેનું

વાવેતર થાય છે, કેટલું પાકે છે, વગેરે નક્કી કર્યું અને તે ઉપરથી દર વર્ષે ચોકકસ વિઘોટી ભરવાનું ઠરાવ્યું. દક્ષિણમાં મલિક અંબરે આ બધી વ્યવસ્થા કરી હતી.

અંગ્રેજ સરકારે ઘણે ભાગે અકબરે દાખલ કરેલી પદ્ધતિ જ સ્હેજસાજ ફેરફાર સાથે ચાલુ રાખી છે, પણ જમીનમ્હેસુલ વસુલ કરવાની રીતમાં તથા મ્હેસુલના દરમાં ઘણો તફાવત છે. સહુથી મ્હોટો તફાવત તો એ છે કે સરકાર આખા દેશની માલીક એટલે ખેડુતોની જમીનની પણ માલીક. સાધારણ વ્યવહારમાં અમુક ખેતરનો અમુક માણસ માલીક છે એમ બોલાય, પણ કાયદેસર તો તે સરકારનો ભાડુત છે. ભલે તે કાયમનો ભાડુત હોય, જ્યાં સુધી જમીનનું ભાડું ભર્યા કરે ત્યાં સુધી સરકાર તેને કહાડે નહિ, પણ તે ભાડુત તો ખરો જ. એટલે જમીનમ્હેસુલ જે વાસ્તવિક રીતે એક કર છે, રૈયતના હિતનાં કામો કરવાના ખર્ચ માટે જે રકમ રૈયત સરકારને આપે છે, તે રકમને આ અંગ્રેજ સરકાર જમીનભાડું અથવા ભોંયભાડું કહે છે. અને કોઈ રૈયત કર ન આપે તો તેની મીલકત અથવા જમીનમાંથી કર જેટલી જ રકમ વસુલ કરી લેવાને બદલે સરકાર તેની જમીન ખાલસા કરવાનો હક રાખે છે.

અતિશય પ્રાચીન કાળથી વંશપરંપરાગત ભોગવટો કરતા આવેલા જમીનના માલીકોને દોઢસો વર્ષ થયાં આવેલી પરદેશી સરકાર ભાડુત કહે એ આ સરકારની એક ખુબી છે! પણ હિંદી પ્રજાએ સરકારના એ કાયદાને ગણ્યો નથી. ખેડા જીલ્લાના સત્યાગ્રહની લડતમાં આ એક ભારે મહત્ત્વનો મુદ્દો હતો. અતિવૃષ્ટિને લીધે ત્યાં પાક નિષ્ફળ ગયો, એટલે રૈયતે કહ્યું કે અમારૂં આ વર્ષનું મ્હેસુલ વસુલ કરવાનું મુલતવી રાખવું જોઈએ. સરકારે મુલતવી રાખવાની ના પાડી અને રૈયતે આપવાની ના પાડી. સરકારને રૈયતની મરજી વિરુદ્ધ મ્હેસુલ લેવું જ હોય તો તે જપ્તી કરીને લઇ શકે. તેણે તો કેટલાક માણસોની જમીન ખાલસા કરી. આમ ખાલસા કરેલી જમીન સરકારને

અંતે પાછી આપી દેવી પડી છે, પણ સરકારના કાયદામાં હજી ફેર થયો નથી. સરકાર સરકારની માન્યતા મનમાં રાખીને ફરે છે અને રૈયત રૈયતની માન્યતા મનમાં રાખીને ફરે છે.

મુંબઇના જમીનમ્હેસુલના કાયદામાં કેટલાંક વર્ષ ઉપર એક સુધારો થયેલો છે તે પણ જાણવા જેવો છે. આપણે ઉપર જોઇ ગયા કે જમાબંધીમાં પહેલો ફેરફાર આ સરકારે એ કર્યો કે ખેડુત જમીનનો માલીક નહિ, પણ ભાડુત. છતાં તેને કાયમનો ભાડુત ગણેલો હતો. જ્યાં સુધી તે મ્હેસુલ ભર્યે જાય ત્યાં સુધી તેને કશી હરકત થઇ શકે નહિ. તે પોતાની જમીનનો પોતાનો કાયમી ભાડુતનો હક વેચી શકે, ગીરો મૂકી શકે, બક્ષિસ આપી શકે; પણ આ સુધારાથી આવી રીતે વેચવા, ગીરો મૂકવા વગેરેનો હક પણ કહાડી નાંખ્યો. જુની રીત પ્રમાણે ખેડુતોના હાથમાં જે જમીન હતી તે તો કાયમ જ રહી, પણ પડતર જમીન સરકાર ખેતી માટે આપે અથવા જુની રીતની કોઇ કારણસર ખાલસા થયેલી જમીન સરકાર બીજા ખેડુતને ખેડવા આપે તો તે નવી રીત પ્રમાણે જ આપે. આ રીત પ્રમાણે ખેડુતને જમીન વેચવાનો, ગીરો મૂકવાનો કે બક્ષિસ આપવાનો અધિકાર નહિ; એટલે એ તો એક સાધારણ ભાડુત જેવો જ થઇ ગયો. આ કાયદો જે વખતે મુંબઇની ધારાસભામાં પસાર થયો તે વખતે સર ગોકુળદાસ પારેખ, સર ફિરોજશાહ મહેતા તથા ગોખલેજીએ તેનો ખૂબ વિરોધ કર્યો હતો અને જ્યારે તેમણે જોયું કે દલીલોથી કાંઇ વળવાનું નથી, સરકાર પોતાની બહુમતીથી કાયદો પસાર કરવા જ ઇચ્છતી હતી, ત્યારે આવા અન્યાયી કાયદાના ઘડાવામાં ભાગીદાર નહિ થવાની ખાતર તેઓ તથા બીજા પ્રજાપક્ષના કેટલાક સભ્યો ધારાસભા છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા.

છપનાનો દુકાળ પડ્યો ત્યાં સુધી મ્હેસુલ મોકુફ રાખવાના કે માફ કરવાના કાંઇ નિયમ ન હતા. છપનાની સાલમાં સરકારે મ્હેસુલ વસુલ કરવા માટે અનેક પ્રકારના જુલમો કર્યા હતા. તેમાં સુરત

અને ભરૂચ જીલ્લામાં તો હદ થઇ હતી. નામદાર સર ગોકુળદાસ પારેખે આ વખતે ખેડુતોની વ્હાર કરી અને ખેડુતોના પિતાનું ઉપનામ મેળવ્યું. તેમણે સરકારી અમલદારોના જુલમ ઉઘાડા પાડયા અને તેની તપાસ કરવા એક કમિશન નીમાવરાવ્યું. તેમાં તેમણે મૂકેલા બધા આરોપો પૂરવાર થયા અને એવો કાયદો થયો કે જે વર્ષમાં ચાર આનીથી ઓછો પાક થયો હોય તે વર્ષમાં આખું જમીનમ્હેસુલ મુલતવી રાખવામાં આવે અને ૭ આનીથી ઓછો થયો હોય તે વર્ષમાં અર્ધું જમીનમ્હેસુલ મુલતવી રાખવામાં આવે. આવી રીતે મુલતવી રાખેલું મ્હેસુલ બીજે વર્ષે વસુલ કરવામાં આવે. પણ જો બીજું વર્ષ પણ નબળું નિવડે તો મુલતવી રાખેલું મ્હેસુલ માફ કરવામાં આવે.

અત્યારે આખા દેશમાં જમાબંધીની એક રીત ચાલતી નથી. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં જમાબંધીની મુખ્ય ત્રણ પદ્ધતિઓ ચાલે છે.

૧. કાયમ જમાબંધી,
૨. ગામવારી અથવા મહાલવારી,
૩. રૈયતવારી.

૧. **કાયમ જમાબંધીની** રીત બંગાળામાં ચાલે છે. ત્યાં મ્હોટા મ્હોટા જમીનદારો સાથે પોતાને લેવાની રકમ સરકારે કાયમને માટે ઠરાવી છે. જમીનની ઉપજમાં અથવા અનાજના ભાવમાં ફેરફાર થાય તોપણ મ્હેસુલની રકમમાં ફેરફાર થઈ શકે નહિ. આ કાયમની જમાબંધીનો ઠરાવ ઇ. સ. ૧૭૯૩ માં ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસે કર્યો. જમીનદારે સરકારને ભરવાની રકમ આમ નક્કી કરી, પણ જમીનદાર ખેડુતને જમીન વાવવા માટે કેટલી રકમ આપે તે નક્કી ઠરાવી ન હતી, તેથી કેટલાક જમીનદારો ખેડુતો પાસેથી ઘણી ભારે રકમ લેતા. આથી હવે જમીનદાર ખેડુત પાસેથી કેટલું લઈ શકે તે પણ ઠરાવ્યું છે. આ કાયમ-જમાબંધીની રીતને લીધે બીજા પ્રાન્તોની માફક મ્હેસુલની રકમ દિવસે દિવસે વધી નથી અને તેથી બંગાળના જમીનદારોની સ્થિતિ સારી છે.

૨. **ગામવારી અથવા મહાલવારી** પદ્ધતિ પ્રમાણે ગામના લોક સમસ્ત સાથે ૨૦ અથવા તો ૩૦ વર્ષને માટે મ્હેસુલ નક્કી કરવામાં આવે છે, અને તે સરકારને ભરવા માટે ગામનો દરેક ખેડુત તેમજ આખું ગામ જવાબદાર ગણાય છે. ગામના મુખીને લંબરદાર કે નંબરદાર કહે છે. મ્હેસુલ ભરવાના કરારના દસ્તાવેજ ઉપર ગામની વતી તે સહી કરે છે. મ્હેસુલની રકમ આખા ગામના લોકોમાં ફાળવી નાંખવામાં આવે છે. જુદાં જુદાં દરેક ગામને બદલે અમુક ગામોના સમૂહ માટે તેના તાલુકદાર સાથે પણ સરકાર મ્હેસુલ ઠરાવે છે. તાલુકદારના તાબાનાં ગામોમાંથી તે જે સાંથ ઉઘરાવે તે ઉપરથી તાલુકદાર સાથે સરકાર મ્હેસુલ ઠરાવે છે. અયોધ્યા પ્રાન્તમાં આ પ્રકારના તાલુકદારો છે; પણ બંગાળના જમીનદારોની પેઠે તેઓ કાયમી નથી, તેમ તેમના જેટલી સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા પણ ધરાવતા નથી.

૩. **રૈયતવારી** પદ્ધતિમાં સરકાર ખેડુતો સાથે જ સીધો સંબંધ ધરાવે છે. દરેક ગામની જમીનની ચોકસ માપણી કરવામાં આવે છે, અને દરેક ખેડુતના ખેતરનો નંબર પાડવામાં આવે છે. જમીનના પ્રકાર તથા પાછલાં વર્ષોની સરેરાશ ઉપજ ઉપરથી મ્હેસુલનો આંકડો નક્કી કરવામાં આવે છે, અને તે ખાતેદાર પાસેથી વસુલ કરવામાં આવે છે. આ મ્હેસુલનો આંકડો ૨૦ કે ૩૦ વર્ષ સુધીને માટે નક્કી કરેલો હોય છે. તે મુદત દરમ્યાન તે વધારી ઘટાડી શકાતો નથી. આ પદ્ધતિ મુંબઈ ઇલાકામાં ચાલે છે.

નરવાની પદ્ધતિ—ગુજરાતમાં જમાબંધીની એક બીજી રીત બહુ જુના વખતથી ચાલતી આવેલી છે. આખા ગામની મ્હેસુલનો ચોક્કસ આંકડો જ સરકારને ભરી દેવામાં આવે, પછી સરકારને તે ગામની બીજી કશી પંચાત કરવાની નહિ. આ પદ્ધતિને નરવાદારી કહે છે; અને આવા ગામને નરવાનું ગામ કહે છે. નરવો શબ્દ નિર્વાહ ઉપરથી બનેલો છે. નરવાના ગામમાં ખેડુતોને સરકાર પણ જમીનના માલીક ગણે છે. નરવામાં ગામાત જમીન ઉપર ગામલોકનો જ હક ગણાય છે. સરકાર આ નરવા તોડવાનો પ્રયત્ન કરી રહેલ છે.

બંગાળ સિવાય હિંદુસ્તાનના બધા ભાગોમાં જમીનમ્હેસુલનો બોજો ઘણો જ ભારે છે. બંગાળમાં મ્હેસુલનું પ્રમાણ જમીનની કુલ ઉપજના ૧૧ ટકા છે. બીજી જગાએ ૨૦ ટકાથી ઓછું નથી, પણ આ ટકા પાકના છે. બીજું ખર્ચ, મજૂરી, ઓજારો, જનાવરો વગેરેનો ખર્ચ ગણી ચોકખી ઉપજ કહાડીએ તો મ્હેસુલનો દર ૫૦ ટકાથી ઓછો આવતો નથી. આટલું તો સરકારે કબૂલ કર્યું છે. પરંતુ કેટલીક જગાએ મેલી ઉપજના ૩૩ ટકા જેટલું અને ચોખ્ખી ઉપજના ૮૦ ટકા જેટલું મ્હેસુલ લેવાય છે. આ ઉપરાંત દર ૨૦ કે ૩૦ વર્ષે નવી આંકણી થાય છે, ત્યારે જો જમીનનો ભાવ વધ્યો હોય, ખેડુતે મહેનત કરીને જમીન સુધારી હોય અથવા અનાજના ભાવ વધ્યા હોય તો મ્હેસુલ વધારવામાં આવે છે. તેમાં ખેડુતને પૂછવામાં પણ આવતું નથી, તેમ તે આંકણીના વધારા સામે કાંઈ દાદ ફરિઆદ હોતી નથી. જમીનની ઉઝાડ અને તેની જાત પ્રમાણે પ્રતવારી કરવામાં આવે છે. નવી આંકણી ચાલે ત્યારે મોજણીદારોનું લશ્કર જાણે ખેતરો ઉપર છોડી મૂકવામાં આવે છે. તેઓ પ્રતવારી તેમજ આસપાસની બીજી બાબતો, જેવી કે બજારમાં માલ લઇ જવાની રેલ્વે સડક વગેરેની સગવડ, માલના બજારભાવ, જમીનની કિંમત, રૈયતની આબાદી વગેરે ધ્યાનમાં લઇ આંકણી કરે છે.

દરેક નવી આંકણી વખતે થોડો થોડો વેરાનો વધારો સરકાર કર્યે જાય છે. ખેડુત જમીનમાં સુધારો કરે તે પર સરકારે કર વધારવો નહિ એવા શબ્દો કાયદામાં છે, પણ તેનો બરાબર અમલ થતો નથી. માલના ભાવ વધે તો વેરો વધારવામાં આવે એ યોગ્ય છે, પણ બીજા કોઇ સંજોગમાં વેરો વધારવો જોઇએ નહિ.

ઉપર કહી ગયા કે પ્રાચીન સમયમાં રાજા ઉપજનો છઠ્ઠો ભાગ લેતો. કેટલાક રાજાઓ ચોથો ભાગ પણ લેતા, પણ તે પાકે તેનો લેતા, ન પાકે તો રાજાને કાંઈ મળતું નહિ. અત્યારે જમીનમાં જે પાક ઉતરે તેના પ્રમાણુ ઉપર નહિ, પણ અમુક ઠરાવેલા પ્રમાણ ઉપર

મ્હેસુલ લેવામાં આવે છે, તેથી ખેડુતોની દશા દિવસે દિવસે નરમ પડતી જાય છે. તેઓ દેવાદાર થતા જાય છે, અને ખરા ખેડુતોના હાથમાંથી શાહુકારો અને વેપારીઓના હાથમાં જમીન જતી જાય છે. વળી દર ૨૦ કે ૩૦ વર્ષે આંકણી વધવાની, એટલે જમીનમાં સુધારો કરવાનો કે તેમાં મૂડી રોકી ખેતીને ખીલવવાનો ઉત્સાહ ખેડુતને રહેતો નથી. પ્રાચીન સમયમાં કરનો બોજો ભારે ન હતો; એટલું જ નહિ, પણ અંગ્રેજ સરકારના જેટલો મ્હેસુલનો બોજો તો હિંદુસ્તાનમાં પહેલાં કોઇ રાજ્યમાં ન હતો. એક જ દાખલો લઇશું. સને ૧૮૧૭–૧૮ માં પેશ્વાનો મુલક અંગ્રેજ સરકારે સર કર્યો કે ચાર વર્ષમાં તો તેમણે મ્હેસુલની રકમ બમણી કરી નાંખી.

વર્ષ	મ્હેસુલની ઉપજ
૧૮૧૭–૧૮	૮,૬ ૦૦૦
૧૮૧૮-૧૯	૧૧,૪૩૦૦૦
૧૮૧૯–૨૦	૧૦,૭૮૦૦૦
૧૮૨૦–૨૧	૧૮,૧૮૦૦૦

આ પ્રમાણે દરેક જગાએ થયેલું છે. આપણા આગેવાનોએ આ બાબતમાં સરકાર સાથે ખૂબ તકરારો કરી છે, પણ કોઇનું કાંઇ વળ્યું નથી. દેશની ૮૦ ટકા વસ્તી ખેતી ઉપર આધાર રાખે છે અને તેમની દશા દિનપ્રતિદિન બગડતી જાય છે, એટલે દેશની કંગાલીયત પણ વધતી જાય છે. ભૂખે મરતા લોકો રોગ સામે ટક્કર ઝીલી નથી શકતા એટલે આપણને લાગે છે કે રોગ વધતા જાય છે. શરીરમાં તાકાત હોય તો માણસ રોગને હઠાવી શકે, પણ કૌવતહીન શરીરે રોગ ચ્હડી બેસે એમાં નવાઈ શું? રોગ કાંઇ વધતા કે ઘટતા નથી, પણ રોગ સામે ટકવાની આપણી શક્તિ ઘટતી જાય છે. એટલે હિંદુસ્તાનમાં બધા રોગનું મૂળ ભૂખ છે અને ભૂખનું કારણ ખેડુતોને ચૂસી લેતું જમીનમ્હેસુલ છે. દેશમાં ઉપરાછાપરી દુકાળ પડે છે અને દુકાળમાં લોકો મરી જાય છે તે બધાનાં કારણો તપાસશો તો જમીનમ્હેસુલ એમાં મ્હોટું કારણ જણાશે.

જમીનમ્હેસુલના હપ્તા લેવાની રીતથી પણ ખેડુતોને ઘણી મુસ્કેલી આવી પડે છે. જુદા જુદા જીલ્લા અથવા તાલુકામાં હપ્તાનો સમય જુદો જુદો હોય છે, પણ ઘણી જગ્યાએ એવું બને છે કે હપ્તો ભરવાનો આવે ત્યારે ખેડુતનો પાક તૈયાર થયેલો હોતો નથી. તેવે વખતે ખેડુતને શાહુકારનું દેવું કરીને હપ્તો ભરવો પડે છે અને તે દેવાને અંગે જે વ્યાજ વગેરે ભરવું પડે છે તેમાં જ ખેડુતની અર્ધી કમાણી જતી રહે છે. પાક તૈયાર થયો હોય તો પણ હપ્તો ભરવાને સારૂ નાણું જોઇએ, માટે ખેડુત તે ઝટપટ વેચી નાંખવા જાય છે. હપ્તાને વખતે અનાજના ભાવ સોંઘામાં સોંઘા હોય છે. આમ ખેડુત પોતાની મહેનતનો લાભ પૂરેપૂરો લઇ શકતો નથી.

અગાઉ ગામ આખાનો કે તેની પાટીનો વેરો ભેગો ભરાતો. આ રીવાજથી ખેડુતને બહુ રાહત રહેતી અને લોકોમાં સંપ વધતો.

ખેડુતોને ખેતીના ઉપયોગ માટે અથવા તો નબળા વર્ષમાં પોતાના નિભાવ અર્થે પૈસાની જરૂર હોય તો સરકાર તરફથી નાણાં ઉધાર આપવાનો રીવાજ છે. આને તગાવી કહે છે. તગાવીની રકમ તથા તેનું જે વ્યાજ થાય તે ભરવાના હપ્તા કરી આપવામાં આવે છે અને ખેડુતને હપ્તા પ્રમાણે રકમ ભરવી પડે છે. પાક ઉપર પહેલો હક જમીનમ્હેસુલનો ગણાય અને બીજો હક આવી તગાવીનો ગણાય છે. આ તગાવી આપવામાં ખેડુતને શાહુકારના પંજામાંથી છોડવવાનો સરકારનો દાવો છે, પણ તેમાં તે બહુ ફતેહમંદ થઇ નથી. તગાવી આપવી કે ન આપવી એ નક્કી કરવાનું કામ મુખી, તલાટી અને સર્કલ ઇન્સ્પેકટરના હાથમાં રહ્યું, એટલે એ દેવોને પેલા ખેડુતે પહેલાં સંતોષવા પડે છે. વળી તગાવી એ તો રહ્યું સરકારનું દેવું અને તેના હપ્તા જડએસલાક વસુલ કરવામાં આવે છે. શાહુકાર તો રાહ પણ જુએ, પણ સરકારી દેવું ભરવામાં વિલંબ ન થાય. એટલે દેવું ભરવાના રઘવાટમાં જે નુકસાન થાય તે બધાં ખેડુતને સહન કરવાં પડે છે.

૧૪–કોર્ટ અને લવાદ

કોઈ પણ સમાજ સુવ્યવસ્થિત ત્યારે જ ગણાય જ્યારે તે સમાજમાં રહેનાર માણસને એવો ભય ન હોય કે ગમે તે માણસ આવીને પોતાને મારશે, પોતાને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જતાં અટકાવશે અથવા ન જવું હોય ત્યાં પકડીને લઇ જશે અને પોતાની માલ-મીલકતને નુકશાન પહોંચાડશે. આનો અર્થ એ થયો કે વ્યવસ્થિત સમાજમાં ઝટપટ કોઇ માણસને કોઇ અપમાન ન પહોંચાડે, ગાળ ન દે, માર ન મારે અથવા તો મારી ન નાંખે, લૂંટી ન લે અથવા કોઇ કોઇના માલની ચોરી કરી ન જાય, કોઈ કોઇને પકડીને લઈ ન જાય અથવા તો પૂરી ન રાખે. આ ઉપરાંત માણુસ માણુસ વચ્ચે માલ ખરીદવાનો તથા વેચવાનો, પૈસા આપવા લેવાનો, પૈસા લઇને અથવા બીજી શરતે એકબીજાનું કામ કરી દેવાનો, એકબીજાની નોકરી કરવાનો, એકઠા મળીને પંત્યાળામાં વેપાર કરવાનો, પોતાના મૃત્યુ પછી પણ પોતાની માલમાલકતની વ્યવસ્થા કરવાનો જે વ્યવહાર ચાલે છે તેમાં પણ કોઇને અન્યાય થાય નહિ તેવી સ્થિતિ હોવી જોઇએ. કોઇ માણુસ માલ લઇને પૈસા આપે નહિ, ઉછીનાં નાણાં લીધાં હોય તે પાછાં વાળે નહિ, કરાર કર્યો હોય તે પ્રમાણે વર્તે નહિ, નોકરી કરાવીને પગાર આપે નહિ, પંત્યાળામાં વેપાર કર્યો હોય ને નફામાં ભાગ આપે નહિ અથવા ખોટમાં ભાગ ભરે નહિ, એવું એવું પણ સુવ્યવસ્થિત સમાજમાં વારંવાર ન બનવું જોઇએ. સમાજ નીતિને રસ્તે ચાલનારો હોય ત્યં લોકોમાં આવી તકરારોના પ્રસંગ ન આવે; પણ આમાં સમાજમાં બધા જ માણુસો નીતિવાળા હોય એવું બનવું બહુ કઠણ, લગભગ અસંભવિત છે. એટલા સારૂ નીતિમાન માણુસોનું બીજા અનીતિમાન અથવા અપ્રામાણિક માણુસોથી રક્ષણ કરવાને સારૂ ન્યાયખાતું ચલાવવું એ રાજ્યની ફરજ ગણાય છે. રાજ્ય પોલીસ વગેરેનો બંદોબસ્ત રાખી ગુન્હા થતા અટકાવે છે અને

તેમ છતાં કોઈ ગુન્હા કરે તો ગુન્હેગારને પકડીને રાજ્ય સજા કરે છે. પણ બધા ગુન્હામાં કાંઈ પોલીસ વચ્ચે પડી શકતી નથી. કોઇ માણસ ચોરી કરે, લૂંટફાટ કરે, બીજા માણસને ગાળો દે, મારે, છેતરે તો પોલીસ તેને પકડે છે. પણ કોઇ માણસે એક માણસ પાસેથી સો રૂપીયા ઉછીના લીધા હોય અને ધીરનાર માણસ તેની પાસે માગવા જાય ત્યારે તે ન આપે તો તેટલા માટે પોલીસ વચ્ચે પડી શકતી નથી. પહેલા પ્રકારના એટલે કે ચોરી, લૂટફાટ, મારામારી, છેતરપિંડી વગેરે ગુન્હા આખા સમાજની વિરુદ્ધ કરેલા ગણાય છે. ચોરી કરનાર માણસ અમુક જ માણસને ત્યાંથી ચોરી કરે એમ બનતું નથી. તે તો જ્યાં ફાવે ત્યાંથી ચોરી કરે છે અથવા જેને ફાવે તેને લૂંટે છે એટલે ચોર અથવા લૂંટારાથી તો આખા સમાજને ડરવાનું રહ્યું. પણ જે માણસ ઉછીના પૈસા લઇ જાય અને આપે નહિ, અમુક મહેનતાણું લઇને મકાન બાંધી આપવાનો કરાર કરે અને પછી મકાન બાંધી આપે નહિ તે માણસથી સમાજને એટલું ડરવાપણું નથી હોતું. તે માણસ તો જેની પાસેથી તેણે પૈસા લીધા હોય, અથવા જેની સાથે કરાર કર્યો હોય તેનું જ નુકસાન કરે છે. આવી રીતે વચનભંગ કરનાર માણસ નીતિની દૃષ્ટિએ પાપ કરે છે ખરો, પણ એવા માણસ સાથે સંબંધ બાંધવો કે નહિ તે દરેક માણસના હાથની વાત રહે છે, જ્યારે ચોર કે લૂંટારાના સંબંધમાં આપણે આપણી મરજી વિરુદ્ધ આવી પડીએ છીએ. એ માણસ છુપી રીતે અથવા જબરદસ્તીથી આપણી વસ્તુ લઈ જાય છે. પહેલા પ્રકારના એટલે કે ચોર, લૂંટ વગેરે ગુન્હાને ફોજદારી ગુન્હા કહે છે અને બીજા પ્રકારના એટલે કે પૈસાની લેવડદેવડના, કરારભંગના વગેરે ગુન્હાને દિવાની ગુન્હા કહે છે. દરેક રાજ્ય આ બન્ને પ્રકારના ગુન્હા પોતાના રાજ્યમાં ઓછા બને તેની કાળજી રાખે છે અને બન્ને પ્રકારના ગુન્હાઓનો ન્યાય કરવા અદાલતો રાખે છે. ફોજદારી ગુન્હાની તપાસ કરી ન્યાય કરનારી અદાલત ફોજદારી અદાલત કહેવાય છે, અને દિવાની

ગુન્હાની તપાસ કરી ન્યાય કરનારી અદાલત દિવાની અદાલત કહેવાય છે.

ન્યાય કરવાનું કાર્ય બહુ જ પવિત્ર છે તેથી ન્યાય કરનાર માણસ બહુ જ સાત્વિક વૃત્તિનો, ધર્મપરાયણ અને નીડર હોવો જોઇએ. ન્યાય તોળતી વખતે તેણે કોઈની શરમ નહિ રાખવી જોઇએ. ' ન્યાય તોળવો ' એ શબ્દ જ સૂચવે છે કે જેમ ત્રાજવું કોઇની શરમ નથી રાખતું, એ તો જે તરફ ભાર વધારે હોય તે તરફ જ નમે છે તેમ ન્યાયાધીશ પણ જેનો પક્ષ સાચો હોય તેના જ પક્ષમાં ન્યાય આપે છે. અસલના વખતમાં રાજાઓ ન્યાય તોળવાનું કામ કરતા, પણ પોતાના રાજ્યમાં બનતા તમામ મુકર્દમા તે કાંઇ પતવી શકે નહિ, એટલે તે કામ માટે ઉપર વર્ણવ્યા તેવા વિદ્વાન્, ધર્મપરાયણ અને નીડર મનુષ્યોને તે નીમતા. ન્યાયનું કામ કરનાર માણસ ન્યાય કરવા બેસે ત્યારે રાજાનો પણ તાબેદાર ન ગણાય. ખુદ રાજાને પણ તે સજા ફરમાવી શકે અને ખરેખર આમ બનેલાના દાખલા કાંઈ ઓછા નથી.

ઈંગ્લંડના રાજા ચોથા હેનરીના પુત્ર રાજકુમાર હેનરીનો દાખલો પ્રસિદ્ધ છે. તેના મિત્રો ઉપર ગુન્હો સાબીત થતાં ન્યાયાધીશે તેમને સજા કરી. રાજકુમાર હેનરીએ કોર્ટમાં જઈ ન્યાયાધીશને ફરમાવ્યું કે મારા મિત્રોને સજા નહિ થઈ શકે. કોર્ટ સાથે આવું બેઅદબીભર્યું વર્તન કરવા માટે ન્યાયાધીશે આ રાજકુમારને પણ સજા કરી. રાજા હેનરી ચોથાએ આ માટે ન્યાયાધીશને ધન્યવાદ આપ્યો.

રાજાએ પોતે ન્યાયાસન પર બેસીને પોતાની સ્ત્રીને, પોતાના પુત્રોને સજા કરી હોય એવા દાખલા પણ ઘણા છે.

જહાંગીરના સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે તેની બેગમ નૂરજહાંએ એક વખત પક્ષીનો શિકાર કરવા બંદુક ફોડી. ગોળી પક્ષીને ન

વાગતાં એક ગરીબ ખેડુતને વાગી. તેની સ્ત્રીએ ફરિયાદ કરી ત્યારે જહાંગીરે પેલી બંદુક ખેડુતની સ્ત્રીને ભરીને આપી અને કહ્યું કે તું આ વડે નૂરજહાંના પ્રાણ લે, મારી રજા છે.

મુસલમાની રાજ્યમાં પણ આ જ રીત હતી. ન્યાય ચૂકવવાનું કામ કરનાર કાજી કહેવાતો અને કાજી ન્યાયની બાબતમાં બાદશાહથી સ્વતંત્ર ગણાતો. બાદશાહના ફરમાનને નહિ, પણ દીનના ફરમાનને માનવા તે બંધાયલો ગણાતો. કેટલીક વખત આપખુદ બાદશાહો પોતાની મરજી પ્રમાણે ન્યાયનો ચુકાદો અપાવવા ઇચ્છે ત્યારે કાજીઓએ પોતાના શિરની પરવાહ રાખ્યા વિના બાદશાહના હુકમનો અનાદર કર્યાના દાખલા મુસલમાની ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

આ ઇન્સાફનું કામ ચોક્કસ ધોરણસર ચાલે, માટે દરેક રાજ્યમાં કાયદા ઘડેલા હોય છે. કાયદા કાયદામાં પણ પાછા ભેદ હોય છે. ચોરી કરનાર માણસ અથવા જુઠું બોલીને છેતરનાર માણસ જેમ રાજ્યનો કાયદો તોડે છે તેમજ ઇશ્વરનો કાયદો પણ તોડે છે; પરંતુ શહેરમાં ગાડી ડાબી બાજુએ ન હાંકે તે જોકે રાજ્યનો કાયદો તોડે છે, પણ તેમ કરવાથી ઇશ્વરનો કાયદો તોડતો નથી. રસ્તામાં હાંકનારા ગમે તેમ ગાડીઓ હાંકે તો અથડાઅથડી થઇ પડે, માટે સગવડની ખાતર જ આવા કાયદા ઘડવાની જરૂર હોય છે. એટલે રાજ્યના જે કાયદા નીતિના ધોરણ ઉપર રચાયલા હોય છે તે સર્વ કાળે માન્ય ગણવા જોઇએ અને જે કાયદા કેવળ સગવડની ખાતર રચેલા હોય તેવા કાયદાને પાળવાથી જેટલી સગવડ સચવાય તેના કરતાં તોડવાથી વધુ સગવડ સચવાતી હોય તો તે તોડવામાં બાધ નહિ હોવો જોઇએ. એટલે ન્યાયાધીશ કેવળ કાયદાનાં શબ્દાર્થ પ્રમાણે જ ન્યાય કરવા બેસે તો તો ઘણી વાર અન્યાય પણ થઇ જાય, માટે ન્યાય કરતી વખતે તેણે માત્ર કાયદાનો જ અમલ નહિ કરવો જોઇએ, પણ અમુક સંજોગમાં શું ખરૂં અને શું ખોટું ગણાય તેનો પણ વિવેક કરવો જોઇએ. જ્યારે રાજસત્તા

અથવા તો તે સત્તાનો પ્રતિનિધિ ન્યાયાધીશ આવો વિવેક ન વાપરે ત્યારે પ્રજા કાયદાનો ભંગ કરે તો તે ખોટું નહિ. આવો ભંગ કેવળ પોતાના સ્વાર્થને સારૂ નહિ કરેલો હોય અને પૂરેપૂરી શાન્તિ જાળવીને કર્યો હોય ત્યારે તે સવિનય ભંગ કહેવાય.

દરેક દેશના નીતિમાન્ય કાયદા તો સરખા જ હોય છે, પણ સમાજની સગવડને સારૂ રચેલા કાયદા દરેક દેશના લોક પોતપોતાની સગવડ પ્રમાણે રચી લે છે. પોતાની સગવડ અગવડ અને હિત અહિત પોતે જ સૌથી વધારે સમજી શકે, માટે પોતાના દેશના કાયદા પોતે જ ઘડેલા હોવા જોઇએ. પોતાની મેળે અને પોતાને માટે માણસ ગમે તેવા સખ્ત નિયમો કે કાયદા કરે, પણ તે સ્વેચ્છાથી કરેલા હોઈ માણસને દુઃખમય નથી લાગતા. તેમાં માણસની સ્વતંત્રતા સચવાય છે અને પોતાના આત્માનો વિકાસ બિનઅંતરાય થઈ શકે છે. પણ બીજો માણસ આપણે માટે થોડામાં થોડા નિયમો કે કાયદા કરે તોપણ તે જાણે બંધનરૂપ લાગે છે, તેમાં પરતંત્રતા વેઠવી પડે છે અને આત્મા ગુંગળાય છે. આવું જ દેશને વિષે પણ છે. દેશના લોકો જ દેશને માટે સખ્ત કાયદા કરે તો અડચણ નહિ, પણ પરદેશના લોકો કોઈ દેશને માટે કાયદા ઘડે તો તેમાં તે દેશની પ્રજાને દુઃખ છે, તે દેશની પ્રજાની પરતંત્રતા છે, તે દેશની પ્રજાનો પ્રાણ વિકાસ નથી પામી શકતો.

આવી સ્થિતિ અત્યારે આપણા દેશની છે. આપણા દેશના કાયદા ઘડવાનું કામ પરદેશી સત્તા l હાથમાં છે. જોકે હિંદુસ્તાનમાં એકલા અંગ્રેજ અમલદારો કાયદા નથી ઘડતા, કાયદા ઘડવા માટે હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાન્તમાં તે તે પ્રાન્તનું એક મંડળ હોય છે. તેમાં પ્રાન્તને લગતા કાયદા ઘડાય છે. આ મંડળને ધારાસભા કહે છે. પણ પ્રાન્તના બધા કાયદા ઘડવાની સત્તા પ્રાન્તની સરકારને નથી આપેલી હોતી. કેટલાક કાયદા હિંદની સરકાર ઘડે છે અને તે ઘડનારા મંડળને વડી ધારાસભા કહે છે. આ ધારાસભામાં પ્રજા

તરફના પ્રતિનિધિઓ પણ હોય છે. પહેલાં આવા પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા ઓછી હતી. સને ૧૯૦૯ માં ધારાસભામાં સુધારા થયા અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા વધી. વળી સને ૧૯૧૯ ના નવા સુધારા પ્રમાણે સંખ્યા એથીયે વધી છે, પણ બધા કાયદા ઘડવાની સત્તા આ ધારાસભાના હાથમાં નથી. ધારાસભાની રચના એવી છે કે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને બાજુએ રાખીને અંગ્રેજ અમલદારો પોતાનું ધાર્યું કરી શકે છે. એટલે ધારાસભા હોવા છતાં પરિણામ તો ઉલટું એવું આવે છે કે હિંદુસ્તાનના કાયદા ઘડવામાં હિંદુસ્તાનની સરકાર પ્રજાને ભાગ આપે છે એમ દુનિયામાં કહેવાય, જ્યારે વાસ્તવિક રીતે તેમાં પ્રજાનો હિસ્સો નજીવો અને મુદ્દાની બાબતમાં તો જરાયે નહિ એવો છે. સમૂળગો હિસ્સો ન હોય તો તો સરકારનું આપખુદ સ્વરૂપ ઉઘાડું પડે, પણ આ તો ફુંકી ફુંકીને કરડવાનો ઘાટ છે.

ન્યાયનો બીજો બહુ અગત્યનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે ન્યાય લેવા જનારને તે ન્યાય માટે કાંઈ દામ બેસવા ન જોઈએ. ન્યાય તો જેને જોઈએ તેને મફત મળી શકે એવી વ્યવસ્થા રાજ્ય તરફથી હોવી જોઈએ. રાજ્ય પાસે ન્યાય મેળવવા જનાર માણસ ઘણું ખરૂં નિર્બળ હોય છે. સબળ માણસને અન્યાય વેઠવાના પ્રસંગ ઓછા આવે છે અને કદાચ આવે તો જો તે માણસ સારો હોય તો ક્ષમાવૃતિ રાખીને અન્યાય સહન કરી લે છે. પણ ન્યાય મેળવવો મોંઘો પડે તેમ હોય તો નિર્ધન અને નિર્બળ માણસો ન્યાય મેળવી શકે નહિ, માટે ન્યાય વેચાય નહિ, પણ મફત અપાય.

પણ આપણા દેશમાં તો ન્યાય મેળવવા જવું બહુ કઠણ કામ છે. એમ કહેવાય છે કે જે માણસ સરકારની અદાલતમાં ગયો તે જો હારે તો તો હાર્યો જ છે, પણ જીતે તો પણ હાર્યો છે. કોઈ માણસને બીજા ઉપર લેણદેણનો દાવો કરવો હોય તો જેટલા રૂપીયા તે માગતો હોય તે ઉપર અથવા બીજી કોઈ બાબતોનો મુકર્દમો માંડવો

હોય તો તે દાવાની જેટલા રૂપીયાની કીંમત અંકાય તે ઉપર સેંકડે સાડા સાત ટકા 'કોર્ટ ફી' ભરવી પડે છે. આ ઉપરાંત સાક્ષીઓને બોલાવવા હોય તેમનાં ભથ્થાં ભરવાં પડે છે, વકીલને ફી આપવી પડે છે અને બીજો ખર્ચ તો જુદો જ. એટલે એવી સ્થિતિ થાય છે, કે ગરીબ માણસ તો અદાલતમાં દાદ માગવા જઇ જ ન શકે. કોર્ટનો વહિવટ એવો અટપટો હોય છે, કે વકીલની મદદ સિવાય માણસને કાંઈ સમજ ન પડે. વળી ન્યાય ચુકવવાની બાબતમાં યોગ્યાયોગ્યતા કરતાં પણ કાયદાની બારીકીને એટલું બધું મહત્વ આપવામાં આવે છે, કે જે વકીલ વધારે હોશિયાર હોય તેનો પક્ષ જીતવાનો સંભવ વધારે હોય છે. એટલે જીત અથવા હારનો આધાર ન્યાયઅન્યાય ઉપર રહેવાને બદલે વકીલની હોશિયારી ઉપર મ્હોટે ભાગે રહે છે. ફોજદારી મુકર્દમામાં કોર્ટ ફીના કે એવા પેસા નથી આપવા પડતા. ફરિયાદ પક્ષનું કામ સરકાર તરફથી જ કરી લેવામાં આવે છે, પણ તેમાં બચાવનો મ્હોટો આધાર વકીલની હોશિયારી ઉપર રહે છે, અને આરોપી પાસેથી વકીલો મ્હોંમાગ્યા પૈસા કઢાવે છે. અને આ બધું છતાં અંગ્રેજ સરકારના ન્યાયખાતા જેવું વ્યવસ્થિત ન્યાયખાતું પહેલાં કદી ન હતું, એમ આપણને ઇતિહાસમાં સમજાવવામાં આવે છે. પહેલાંના વખતમાં અત્યારે ન્યાયખાતામાં જેટલો આડંબર છે, જેટલું ગુંચવણીયાપણું છે, જેટલું ખર્ચાળપણું અને આ બધાને લીધે જે વ્યવસ્થિતપણાનો દેખાવ થાય છે તે કદાચ નહિ હોય; પણ લોકોની સગવડ તો બરાબર સચવાતી. અત્યારે તો કોર્ટના અટપટા વહિવટને લીધે કામ એટલું ધીમું ચાલે છે કે તમે કોઇ પાસે દસ રૂપીયા માગતા હો અને તે બાબત અદાલતમાં દાવો કરવા જાઓ તો તેનો ફેંસલો મળતાં સહેજે છ મહિના તો નીકળી જાય અને ફેંસલો મળ્યા પછી કોર્ટની મદદથી તે વસુલ કરતાં બીજા બે ત્રણ મહિના નીકળી જાય. અને આ છ કે આઠ મહિનામાં તમારે બપોરના ૧૧ થી ૫ વાગ્યા સુધી કોર્ટમાં

નહિ નહિ તો પણ કામધંધો બગાડીને પાંચ છ દિવસ તો ખોટી થવું જ પડે. આમ દસ રૂપીયા લેવા જાઓ એમાં વીસ પચીસ રૂપીયાના ખાડામાં ઉતરી જાઓ. આ તો ન્હાના મુકર્દમાનો દાખલો આપ્યો, પણ મ્હોટા મુકર્દમા તો દસ દસ અને વીસ વીસ વર્ષ સુધી લંબાયાં જ કરે છે. એટલે ન્યાયને લીધે જે રાહત મળવી જોઇએ તે તો ક્યાંય રહી જાય છે અને કેવળ અથડામણ સહન કરવી પડે છે.

આ અદાલતોની બીજી ખામી એ છે કે ન્યાયાધીશ પોતાની સમક્ષ જે કાયદેસર પૂરાવો નોંધાય તેટલા ઉપરથી જ નિર્ણય આપી શકે છે અને તેને દરેક દાવો કાયદેસર પૂરાવાથી સાબીત કરવો પડે છે. હું તમારી પાસે દસ કે વીસ રૂપીયા હાથઉછીના લઈ જાઉં તો તે વખતે કોઇ સાક્ષીને કાંઇ ઉભા રાખતો નથી. પણ તમને રૂપીયા હું પાછા ન આપું અને તમે મારા ઉપર અદાલતમાં દાવો કરવા જાઓ તો તમે રૂપીયા આપતી વખતે હાજર હોય એવા એક બે માણસનો પૂરાવો જોઇએ. તે માણસને પૂછવામાં આવે કે રૂપીયા ક્યાંથી લાવીને આપ્યા, નોટ હતી, ગીની હતી કે રૂપીયા હતા, તે વખતે શું વાતચીત થયેલી, શું કામ રૂપીયા જોઇએ છે એમ કહેલું?—આવા આવા કંટાળો છુટે એવા દસ વીસ પ્રશ્ન સામા પક્ષનો વકીલ પૂછે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે કેટલીક વખત તો ખરા દાવાને પણ કાયદેસર પૂરવાર કરવા સારૂ ખોટા સાક્ષી ઉભા કરવા પડે છે; અને કેટલીક વાર તો ખરો દાવો પૂરવાર કરનાર ખરા સાક્ષીને કેટલીક જુઠી હકીકત પોતાનું કાયદેસર ખરાપણું સાબીત કરવાને માટે કહેવી પડે છે. સાચો સાક્ષી હોય અને તે પોતે જાણતો જ હોય એટલું કહે, પણ કોઈ મુદ્દાની એકાદ બાબત ભૂલી ગયો હોય અને તે વિષે યાદ નથી કે એવો કાંઇ જવાબ-આપે તો કોર્ટને શંકા ઉત્પન્ન થાય એટલે પૂરાવાની સાંકળમાં કેટલાક ખૂટતા અંકોડા વકીલો અને સાક્ષીઓની કલ્પનાશક્તિ વડે પૂરી લેવામાં આવે છે. એટલે અદાલત તો શી રીતે જુઠું બોલવું તે શીખવાની

જાણે એક શાળા થઈ પડે છે. સાચા મુકદ્દમામાં આ પ્રમાણે અસત્ય વિના નથી ચાલતું તો પછી જુઠા મુકર્દમાની તો વાત જ શી ? અદાલતનું વાતાવરણ જ આંટીઘુંટી, કાવાદાવા અને જુઠાણાથી વ્યાપી રહેલું હોય છે.

બ્રિટિશ ન્યાય વિષે અંગ્રેજ લોકો બહુ મગરૂબી ધરાવે છે. પણ હિંદુસ્તાનમાં તો એ બ્રિટિશ ન્યાયથી તેમને શરમ ઉપજવી જોઈએ એવી સ્થિતિ છે. હિંદી હિંદીઓ વચ્ચે ભલે તેઓ કાયદાનો અમલ નિષ્પક્ષ રીતે કરતા હોય, પણ જ્યાં હિંદી અને અંગ્રેજ વચ્ચે ન્યાય કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં બ્રિટીશ ન્યાય ઉંધી જાય છે. કેટલાક ગુન્હા રાજ્ય વિરુદ્ધ ગણાય છે, તે બાબતમાં પણ બ્રિટિશ ન્યાયને ઉંચે ટીંગાડીને જ કામ ચલાવવામાં આવે છે. દરેક રાજ્યમાં રાજ્ય સામે અપ્રીતિ ફેલાવવી એ પ્રજાની દૃષ્ટિએ પણ ગુન્હો ગણાય, પણ જ્યારે તે રાજ્ય લોકોનું હોય અને લોકોનાં હિત માટે હોય ત્યારે. જ્યારે રાજ્ય પ્રજાના હિત માટે નહિ, પણ રાજ્ય ચલાવનારના હિત માટે જ હોય ત્યારે પ્રજાને તેની ખરી હાલતનું ભાન કરાવવા, તેને પોતાનો બચાવ કરવા સારૂ જાગૃત કરવા પ્રજાના નેતાઓને કામ કરવું પડે અને તેમ કરતાં રાજ્યના દોષો બતાવવા જ પડે, રાજ્ય વિષે લોકોમાં માન અને પ્રીતિ ન રહે એવાં કામો કરવાં પડે અને એવું કહેવું જ પડે. રાજ્ય અને પ્રજાનું હિત એક ન હોય ત્યાં આવા રાજ્ય વિરુદ્ધ ગુન્હારૂપ ગણાય એવાં કામો તો પ્રજામાં દરેક સારા માણસને કરવાં જ પડે. અને જો તેમનું કહેલું માનવા રાજ્ય તૈયાર ન હોય તો તેણે કબુલ કરવું જોઈએ કે અમે ન્યાયથી રાજ્ય ચલાવવા નથી માગતા, પણ બળજોરીથી રાજ્ય ચલાવીએ છીએ. પરંતુ અંગ્રેજ સરકાર તો આમ કરવા છતાં ન્યાયી હોવાનો ડોળ કરે છે.

જે સરકાર લો. મા. તિલક મહારાજને અને મહાત્મા ગાંધીજીને રાજ્યદ્રોહી ગણે તે સરકારની અદાલતો અને કાયદા ન્યાયી છે એમ શી રીતે કહેવાય ?

મહાત્મા ગાંધીજીએ તેનો જે ચિતાર પોતાના કોર્ટ સમક્ષ રજુ કરેલા લેખી એકરારમાં આપ્યો છે તે એટલો હુબહુબ છે કે તે જ અહીં આપવો યોગ્ય છે. તેઓએ કોર્ટને કહ્યું કે:—'ખુદ કાયદો પણ આ દેશમાં હિંદને ચૂસી લેનાર પરદેશીઓની સેવાને અર્થે જ વપરાય છે. પંજાબ માર્શલ લૉના મુકર્દમાઓની મારી તટસ્થ તપાસને પરિણામે મારા ઉપર એવી જ છાપ પડી કે સેંકડે ઓછામાં ઓછી પંચાણું ટકા સજાઓ કેવળ દુષ્ટ હતી. હિંદમાંના રાજદ્વારી મુકર્દમાઓના મારા અનુભવ ઉપરથી મેં જોયું છે કે તેમાં સજા પામેલા લોકોમાંના દર દસમાંથી નવ સાવ નિર્દોષ હતા. સ્વદેશપ્રીતિ એ જ એમનો ગુન્હો. હિંદની અદાલતોમાં યુરોપીઅનોની સામે કામ માંડનારા સોમાંથી નવ્વાણું હિંદીઓને ન્યાય મળતો નથી. આ ચિતારમાં રંગપૂરણી કે અતિશયોક્તિ ક્યાંયે નથી. આવા મુકર્દમાઓ જોડે સંબંધ ધરાવવાનો જે જે કોઇ હિંદીઓને પ્રસંગ પડ્યો છે તેવા લગભગ દરેક હિંદીનો અનુભવ આવો જ છે.'

અસહકારની લડતને અંગે અદાલતોનો ત્યાગ કરવાની જરૂર આગળ આપણે જોઇ ગયા છીએ, પણ તે સિવાય પણ આ અદાલતો વર્જવા જેવી છે. ન્યાય મેળવવાના હેતુથી તમે તેમાં દાખલ થાઓ, પણ તે ન્યાય મેળવવા ખાતર તમારે નીતિના કેટલાય કાયદા તોડવા પડે એવી સ્થિતિ છે.

હવે સવાલ એ થાય છે કે આ અદાલતોની અવેજીમાં આપણી પાસે કાંઇ છે ?

કોઇ માણસ આપણને મારે, આપણી વસ્તુ લઇ જાય, આપણા માગતા રૂપીયા ન આપે તો તેની સામે આ અદાલતો વિના બીજો કાંઈ ઉપાય છે કે પછી સાધુવૃત્તિથી ક્ષમા રાખીને સહન કરી લેવું એ જ ઉપાય છે? કોઇ આપણું નુકસાન કરે તે ક્ષમા રાખીને સહન કરી લઇએ એ ઉત્તમ ઉપાય તો છે જ. પણ બધા જ માણસો ક્ષમા રાખી શકતા નથી અને સહન કરી શકતા નથી. તેથી જ તો

સમાજવ્યવસ્થાની જરૂર પડે છે. એટલે સાધારણ દુનિયાદારી માણસો માટે ન્યાય મેળવવા જવાનું કાંઇ કામ હોવું તો જોઇએ જ. આપણાં મહાજનો અથવા પંચોને આપણે ફરી સ્થાપીએ અને પહેલાં તે જે કામ કરતાં તેવું જ કામ ફરી તે કરતાં થઇ જાય તો અદાલતોની બહુ થોડી જરૂર રહે. ગ્રામપંચાયત વાળા પ્રકરણમાં આપણે જોઇ ગયા કે પહેલાં લોકોમાં કાંઇ તકરાર થાય અથવા કજીઓ થાય તો તેનો નિકાલ ગામનું મહાજન એકઠું મળીને કરતું. આ ઉપરાંત દરેક ધંધાદારીઓનાં પણ જુદાં જુદાં મહાજન હતાં અને હજી પણ છે. કોઈ માણસ પોતાના ધંધામાં અપ્રમાણિકતા વાપરે, માલ વેચવાનો કે લેવાનો કરાર કર્યો હોય અને ફરી જાય તો તે ધંધાનું મહાજન તેને સજા કરે છે. આવા મહાજનોનું જોર અત્યારે ઘટી ગયું છે. પણ તેની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી હોય તો અદાલતોમાં જવાની જરૂર જ ન રહે. ગામડાંઓમાં ગામનું પંચ કજીઆ ચુકાવે અને શહેરોમાં આવાં મહાજનો ચુકાવે. પછી ચોર, લૂંટારા, ખુન કરનારા અને એવા બદમાશ માણસોને સજા કરવાનું કામ માત્ર રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવે. જોકે ગામનાં પંચો પણ આવા ગુન્હાઓ ઉપર ઘણો અંકુશ રાખી શકે અને રાખે છે.

પંચ અથવા મહાજન મારફત ન્યાય ચુકવાય એટલે અદાલતો-માં જે ખર્ચ થાય છે તેમાંથી બચી જવાય, જે વખતનો નકામો વ્યય થાય છે તે અટકે, અદાલતોમાં છેક ન્યાયાધીશ અને વકીલથી માંડીને તે અદાલતના પટાવાળા સુધીના લોકો તરફથી જેઅવિનયી અને કેટલીક વાર અપમાનભરી વર્તણુક ચલાવવામાં આવે છે તેનો પ્રસંગ ન પડે, ખોટા સાક્ષી ઉભા કરવાની પંચાત ન રહે અને અનેક રીતે સરળતા થઇ જાય. મ્હોટામાં મ્હોટો લાભ તો એ છે કે પોતાની સરખી જ સ્થિતિના માણસને હાથે પોતાનો ન્યાય થાય. અદાલતોમાં ન્યાયાધીશો પક્ષકારને નહિ ઓળખનારા અને તેમની સ્થિતિથી બિલકુલ બિનવાકેફ એવા હોય છે. મ્હોટી અદાલતોમાં તો આપણા રીતરિવાજ અને આપણો

સ્વભાવ ન સમજી શકે એવા પરદેશી ન્યાયાધીશો ઘણે ભાગે હોય છે. તેથી ઉલટું પંચના અથવા મહાજનના માણસો બન્ને પક્ષકારને બરાબર ઓળખતા હોય છે, સાક્ષીઓને પણ તેઓ ઓળખતા હોય છે. કયા માણસો કેટલે સુધી ખોટું કરી શકે એવા છે તે તેઓ જાણતા હોય છે. એટલે પક્ષકારો અથવા સાક્ષીઓ તેમને છેતરી શકતા નથી. પોતાનો પક્ષ ખોટો હોય તો તેનું ખોટાપણું ઉઘાડું પડી જતાં સમાજમાં પોતાની બેઇજ્જતી થશે એવો આમાં ભય રહે છે. લોકોનો ઉઘાડો અનુભવ છે કે જે માણસો એકવાર અદાલતમાં જાય છે તે માણસોને અદાલતના ફેંસલાથી કદી સંતોષ થતો જ નથી. તે એમજ માને છે કે મને ન્યાય મળ્યો નથી અને તેથી સામા માણસ ઉપર તેનું વેર વધે છે. અદાલતમાં લડેલા પક્ષકારો જન્મારાના વેરી બની રહે છે. ત્યારે પંચ અથવા મહાજનની તકરાર પતવવાની પદ્ધતિમાં એ ખૂબી છે કે તેઓ તકરારના ખરાખોટાપણાનો જ માત્ર ફેંસલો આપતા નથી, પણ તેમની પાસે આવેલા પક્ષકારોને એકબીજા સાથે મેળવીને, એક કરીને, તેમનાં વેરને ભૂલાવીને પાછા મોકલે છે. પછી હમેશાં તેઓ મિત્ર થઇને રહે છે.

તેથી મહાસભા તરફથી ગામે ગામ ગ્રામસમિતિઓ તથા ગ્રામપંચાયતો સ્થાપવાની હિલચાલ ચાલી રહી છે. મ્હોટાં શહેરો માટે લવાદકોર્ટો સ્થાપવાની હિલચાલ ચાલે છે. તેમાં આપણા માણસોને હાથે જ આપણો ન્યાય થાય એ એક મ્હોટો લાભ અને બીજું, સરકારી અદાલતોના ત્રાસમાંથી છુટવાપણું તેમાં રહેલું છે. આ પંચાયતો અને લવાદકોર્ટોને લોકો જેટલી મદદ કરે અને ઉપાડી લે તેટલી તેને ફતેહ મળે અને તેટલી આપણી સ્વરાજ્યસ્થાપના વધારે થાય.

परिशिष्ट

હિંદ કેમ પાયમાલ થયું ?*

(લેખક: મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ)

"છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં આપણે હિંદુસ્તાનની પાસે આપણો માલ બળાત્કારે લેવરાવ્યો છે—આપણો ઉનનો માલ કાંઇપણ જકાત વિના, સૂતરનો ૨½ ટકાની જકાત નાંખીને, અને બીજો માલ પણ પ્રમાણમાં જકાત નાંખીને. અને આ દરમ્યાન આપણે ત્યાં આવતા હિંદુસ્તાનના માલ ઉપર અટકાયત જકાતો સેંકડે ૧૦, ૨૦, ૩૦, ૫૦, ૧૦૦, અને ૫૦૦ થી માંડીને ૧૦૦૦ ટકા સુધીની નાંખવાનું આપણે ચાલુ જ રાખ્યું છે. એટલે હિંદુસ્તાન સાથે અનિયંત્રિત વેપારની જે આપણે બૂમ પાડી છે, તે કેવળ આ દેશમાંથી જતા માલને વિષે જ પાડી છે, હિંદુસ્તાનમાંથી આ દેશમાં આવતા માલ વિષે નહિ. સુરત, ઢાકા, મુર્શિદાબાદ અને બીજી જે જે જગ્યાઓએ દેશી વણાટકામનાં મથકો હતાં તે પડી ભાંગવાની અથવા તેની પાયમાલી થયાની કથા તો એટલી દુઃખદાયક છે કે તેની તથામાં શું ઉતરવું ? આ બધું નીતિથી વેપાર થયાને લીધે થયું છે એમ હું માનતો નથી; એ તો 'બળીઆના બે ભાગ' ને ન્યાયે જ થયું છે.—મિ. મૉન્ટગોમરી માર્ટિન.

"મિ. બ્રૉકલહર્સ્ટ—પણ વાત એ છે કે આ દેશના અથવા હિંદુસ્તાનના–એમાંથી એક દેશના વણકરોને તો નુકસાન થયા વિના છુટકો જ ન મળે; અને હિંદુસ્તાનના વણકરો તો ચગદાઇ ચૂક્યા છે, (તેમને હવે વધારે નુકસાન થવાનો અવકાશ રહ્યો નથી.) ત્યારે શું હવે તમે આ દેશના ભોગે તેમને સજીવન કરવા માગો છો ?

---

* તા. ૧૪-૭-૨૧ ના નવજીવનમાંથી ઉદ્ધૃત.

"મિ. માર્ટિન—મારે તેમને સજીવન નથી કરવા, પણ હું તો તેમને ચાલુ નુકસાન થતું અટકાવવા માગું છું. પણ હિંદુસ્તાનના વતનીઓને આ દેશના વતનીઓની સાથે છૂટથી હરીફાઇ કરવા દેવાથી આ દેશના વણકરો પાયમાલ થશે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી, કારણ હિંદુસ્તાનમાં યાંત્રિક સાળો નથી; અને ગ્લાસગો અને માન્ચેસ્ટરના વણકરોને પોતાની શક્તિ અને મૂડી વાપરવાની જે સોઇ છે તે સોઈ પણ તેમને નથી.

"મિ. બ્રૉકલહર્સ્ટ—તમને જે સવાલ પૂછવામાં આવ્યા છે તે તો યાંત્રિક સાળો ઉપર ન થઇ શકે એવા ઝીણા માલ વિષે જ પૂછવામાં આવ્યા છે. પ્રશ્ન એ છે કે હિંદુસ્તાનનો ઝીણો માલ આવવા દઇને આપણે આપણે ત્યાં તેવું વણાટ બંધ કરવું ?

"મિ. માર્ટિન—જો આપણે ત્યાંનું વણાટ, હિંદુસ્તાનને અન્યાય કરીને જ ટકાવી રાખી શકાતું હોય તો બહેતર છે કે ઇંગ્લંડ ન્યાયથી વર્તે, પછી ભલે આપણું વણાટ બંધ થાય. જે દેશ ઇંગ્લંડે જીત્યો છે તે દેશના લોકોને, પોતાના હિતને ખાતર, દેશના એક નાનકડા વર્ગના હિતને ખાતર, પાયમાલ કરવાનો ઇંગ્લંડને કશો હક નથી.

"મિ. બ્રૉકલહર્સ્ટ—જ્યારે ૧૮૩૩ માં હિંદુસ્તાનની રાજ્યસત્તા આ દેશના રાજ્યકર્તાઓને હાથ આવી ત્યારે તો **હિંદુસ્તાનનો વણાટનો ઉદ્યોગ તદ્દન નાશ થઇ ચુકેલો હતો. એટલે હવે તેનો નાશ કરવાનો સવાલ રહ્યો જ નથી. એ તો 'હોની થી સો હો ચુકી હૈ !'** પણ આપણી પાસે તો એવો પુરાવો છે કે હિંદુસ્તાન ખેતી કરનારો દેશ છે, માલ ઉત્પન્ન કરનાર દેશ નથી; અને પ્રથમ જેઓ માલ ઉત્પન્ન કરતા હતા તેઓ હવે ખેતી કરતા જ થઈ ગયા છે. તમને એમ લાગે છે ખરૂં કે આ દેશમાં માલ ઉત્પન્ન થતો

અટકી જાય તો અહીંના લોકો પાછા ખેતી કરવાનો ધંધો લઈ શકે એવા સંજોગો છે?

"મિં. માર્ટિન—હિંદુસ્તાન કેવળ ખેતી કરનાર દેશ છે એમ હું છાંટાભાર માનતો નથી; હિંદુસ્તાન જેટલો ખેતી કરનાર દેશ છે તેટલો જ માલ ઉત્પન્ન કરનાર દેશ છે. **અને જે તે દેશને કેવળ ખેતી કરનાર બનાવી દેવા માગે તે તેને સભ્યતામાં નીચલે પગથીએ ઉતારી પાડવા માગે છે.** હું માનતો નથી કે હિંદુસ્તાન ઇંગ્લંડનું ખેતર છે કે જેમાં ઇંગ્લંડ પોતાને જોઇએ તેટલો કાચો માલ પકવ્યાં કરે. એ પાકો માલ બનાવનાર દેશ છે; એનો અનેક જાતનો અને ભાતનો પાકો માલ જમાનાના જમાના થયાં મશહૂર છે, અને ન્યાયની રીતે વર્તવામાં આવે તો કોઇપણ પ્રજાની તે માલની બનાવટમાં તેની સાથે હરીફાઈમાં ઉતરવાની મગદૂર નથી. તેની ઢાકાની મલમલીન અને કાસ્મીરી શાલોની વાત હું અત્યારે નથી કરતો, પણ બીજી અનેક બનાવટોની વાત કરૂં છું. તેના જેવી વસ્તુઓ દુનિયાના બીજા કોઈ ભાગમાં તૈયાર થઈ નથી. આવા દેશને કેવળ ખેતી કરનાર મુલક બનાવી દેવો એ તેને અન્યાય છે."

હિન્દુસ્તાનનો વણાટનો ધંધો જ્યારે લગભગ તદ્દન નાશ પામી ચૂક્યો હતો ત્યારે ૧૮૪૦ માં ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીએ હિન્દુસ્તાનના માલની ઉપર ઇંગ્લંડમાં નાંખવામાં આવતી અંતઃકાયતની જકાતો બંધ કરવા માટે અરજી કરી હતી. તે અરજી ઉપર વિચાર ચલાવવા માટે આમની સભામાં જે સિલેકટ કમિટી નીમાઈ હતી તેમાંથી બ્રૉકલહર્સ્ટ નામનો એક ગૃહસ્થ બ્રિટિશ મીલવાળાઓ તરફથી બેઠો હતો. એ કમિટીએ જે સાક્ષીઓની તપાસ કરી તે તપાસ દરમ્યાન ચાલેલી પ્રશ્નોત્તરીમાંથી ઉપરનો ઉતારો લીધો છે. એ પ્રશ્નોત્તર થયાને ૮૦ વર્ષ થઈ ગયાં, છતાં આજે પણ તે તદ્દન તાજા જ થએલા

હોય એવા લાગે છે. એમાં હિંદુસ્તાનના વણકરોને ઇંગ્લંડની સ્વાર્થનીતિએ પાયમાલ કર્યા એ અપરાધની ચોખ્ખી કબૂલાત છે, એટલું જ નહીં, પણ તે અપરાધ થઇ ચૂક્યો એટલે તે યોગ્ય હતો એ દલીલ પણ કરવામાં આવેલી છે! અને હિંદુસ્થાન પ્રત્યે પાપાચરણ ચાલુ રાખીને આપણે જીવી શકીએ એવી કબૂલાત પણ નિર્લજ્જ નિખાલસતાથી થયેલી છે.

આ જ દલીલ ૮૦ વર્ષ પછી પણ આજે ફરી એકવાર થઇ રહી છે, અને ૮૦ વર્ષ ઉપર જે ઘા તાજો લાગતો તે આજે તો પૂરાઇ ગયો હશે એવી માન્યાતાથી એ જ દલીલ આજે વળી વિશેષ નિર્લજ્જતાપૂર્વક કરવામાં આવે છે. થોડા જ દિવસ ઉપર ગાંધીજીના પરદેશી માલના બહિષ્કારના કાર્યક્રમ ઉપર લખતાં 'ટાઇમ્સ' પત્ર કેટલીક વક્ર ટીકા કરે છે: 'ગાંધીજી તો પોતાની હીલચાલ શુદ્ધિની છે એમ કહ્યાં કરે છે, પણ શુદ્ધિને બદલે એ હીલચાલ તો પોતાના મિત્રોને તેમજ પારકાને સજા કરવા માટે જ થએલી હોય એમ લાગે છે.' ગાંધીજીના મિત્રો—એટલે આ દેશના વેપારીવર્ગ—પ્રત્યે દિલસોજીનાં જે આંસુ આમાં ઢાળવામાં આવ્યાં છે તેનું જુઠાપણું તો ઉઘાડું છે; પણ પરદેશને ખરી રીતે કયા દેશે કેટલી સજા કરી છે તે તપાસીએ. એ તપાસવામાં ઇંગ્લંડના હાલના વેપારની ઇમારત આપણા કારીગરોની કેટલી ખોપરીઓથી ચણાયલી છે તે જોયા વિના ચાલે એમ નથી. એ ઇમારતનું લોહીઆળું ચણતર કેમ ચણાયું તેનું વર્ણન સ્વ. રમેશચંદ્ર દત્તનાં અમૂલ્ય પુસ્તકોમાં હૃદયભેદક રીતે આપવામાં આવેલું છે; અને આજે પાછો સજીવન થવાને પ્રયત્ન કરી રહેલો આપણો દેશ એ ઇતિહાસ વાંચીને વિચારે એ અત્યારે બહુ જરૂરનું છે. કેટલું પાપ થયું છે, એ પાપમાં જાણ્યે અજાણ્યે આપણે કેટલો ભાગ ભર્યો છે, એ જાણીને જ આપણે તે પાપના પ્રાયશ્ચિત્તનું ખરૂં માપ કાઢી શકીએ.

ઇંગ્લંડના અન્યાયનો ઇતિહાસ શરૂ કરીએ તે પહેલાં ઇંગ્લંડ

પોતાના હિતને ખાતર કેટલું કરતું હતું તેની નોંધ લઇશું—ન્યાય કહી શકાય એવી વસ્તુઓ ઇંગ્લંડ કેટલી કરતું તેની જ નોંધ લઇશું. ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની માર્ફત પોતાને હિન્દુસ્તાનમાં રાજકીય સત્તા મળી તે પહેલાં ઇંગ્લંડે પોતાને ત્યાં પરદેશથી આવતા માલની સામે કેટલી અટકાયતો નાખેલી હતી તે ઇતિહાસકાર લેકીના નીચેના શબ્દો ઉપરથી ખબર પડશે.

"૧૭ મા સૈકાની આખરે સોંઘા અને સુંદર કૅલિકો, મજલીન અને છીંટના પુષ્કળ તાકા હિંદુસ્તાનથી ઇંગ્લંડ આવતા, અને તે લોકોનું મન એટલું તો હરણ કરતા કે ઉનના અને રેશમના માલ બનાવનારા ખુબ ગભરાઇ ગયા હતા. આ કારણથી પાર્લામેન્ટે સને ૧૭૦૦ અને ૧૭૨૧ માં કાયદા કરી, કેટલીક જાત બાદ કરીને બાકીનો બધો છાપેલો અને રંગેલો કૅલિકો, પહેરવેશમાં કે ફર્નિચરમાં વાપરવાની, તેમજ જેમાં સૂતર આવતું હોય તેવો કાંઇપણ છાપેલો કે રંગેલો માલ ઇંગ્લંડમાં વાપરવાની, સખ્ત મનાઇ કરી."

"હિંદી કૅલિકોનું બનેલું કાંઇપણ વસ્ત્ર કોઇ સ્ત્રીએ પહેરવું એ ઇંગ્લંડમાં ગુન્હો ગણાતો હતો. ૧૭૬૬ માં એક સ્ત્રીનો ફ્રેંચ કૅમ્બ્રિકનો રૂમાલ વાપરવા માટે ગિલ્ડ હૉલમાં ૨૦૦ પૌંડ દંડ થયો હતો!"

આ તો હું કહી ગયો તેમ કંપનીને રાજકીય સત્તા મળી તે પહેલાંનો ઇતિહાસ છે. એની સામે કોઇ વાંધો લઇ શકે એમ નથી. ઇંગ્લંડે બધું પરદેશી કાપડ આવતું બંધ કરવામાં શુદ્ધ સ્વદેશી ધર્મ પાળ્યો હતો. એ જ સ્વદેશી ધર્મ પાળવાનો ઉપદેશ આજે ગાંધીજી આપણને આપી રહ્યા છે. પણ ધર્મ તજી, સ્વાર્થની ખાતર હિન્દનો સૂતરનો ઉદ્યોગ ડુબાડવામાં ઇંગ્લંડે જે પારાવાર અધર્મ કર્યો તેનો ઇતિહાસ અહીં આપવાનો હેતુ છે. સ્વદેશી ધર્મ પાળતાં ઇંગ્લંડ કોઇને

સજા કરતું ન હતું. ધર્મ ઓળંગીને 'સજા' તો ઇંગ્લંડને સત્તા મળી ત્યાર પછી તેણે કરવા માંડી.

આ પાપાચારની શરૂઆત લગભગ પોણાબસેં વર્ષ ઉપર શરૂ થઇ. આરંભમાં હિન્દી કારીગરો પાસે જોરજુલમથી કામ લેવામાં આવતું. તેમને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનાં કારખાનાં, જે કોઠીઓ કહેવાતી, તેમાં કામ કરવું પડતું. પછી ગામડાંઓ અને વણકરોની કોમોની કોમો ઉપર કંપનીના આડતીયાઓએ શિરજોરી ચલાવવા માંડી. આખરે ઇંગ્લંડમાં જતા આપણા માલ ઉપર આરંભના ઉતારામાં જણાવેલી ભયંકર જકાતો નાંખવાની નીતિ ચાલુ થઇ, અને સામો ઇંગ્લંડથી ઢગલેઢગલા માલ આ દેશમાં ઠાલવવામાં આવ્યો. આટલામાં આપણા ઉદ્યોગની પડતીનો સાર આવી જાય છે. સ્વ. રમેશચંદ્ર દત્તે પોતાના ભારે હોદ્દાને અંગે જે જે પુરાવા પોતાને જોવાના મળ્યા, તે બધાય–સરકારી દફતરમાંના અને અંગ્રેજોએ આપેલા–પુરાવાનો ઉપયોગ કરી એ દુ:ખદ ઇતિહાસ પોતાનાં પુસ્તકોમાં વર્ણવ્યો છે.

પ્રથમ એક બે ઉતારા કંપનીના ગુમાસ્તાઓનાં કારસ્થાનો વિષે લઇશું. સાર્જન્ટ બ્રૅગૉના ૧૭૬૨ના મે મહીનાની ૨૬મી તારીખના પત્રમાં આમ વર્ણન છે:—

> "કોઇ ગૃહસ્થ પોતાને માટે કાંઈ માલ લેવો હોય કે વેચવો હોય તો તે માટે ગુમાસ્તાને મોકલે છે. તે તરત જ પોતાને કોઈ પણ રૈયતને પોતાનો માલ વેચવા કે લેવાની ફરજ પાડવાનો અધિકાર મળ્યો હોય એમ માની લે છે. અને જો પેલો પોતાની અશક્તિને કારણે ના પાડે તો તેને ફટકા પડે છે, અથવા બંદીખાનામાં પૂરાવું પડે છે. જો તે હા પાડે છે તો તેટલાથી પતતું નથી, કારણ ત્યારે તે પોતાની પાસે જેટલી વસ્તુનો વેપાર કરવાનો હોય તેટલી કોઈ પણ બીજા શખ્સને ખરીદવા અથવા વેચવા દેતો નથી. જો તેઓ તેમ કરે તો તેનું આવી બને છે. વળી કિંમત આપવાની તે પણ બીજા

વેપારી આપે તેના કરતાં ઘણી ઓછી આપવાની; કેટલીક વાર તો આપવાના જ અખાડા કરે છે; હું વચ્ચે પડું છું તો તરત રાવ ખાવામાં આવે છે. આ અને આવા આવા જુલમોને લીધે બાકરગંજ જેવો આબાદ જીલ્લો તદ્દન ઉજ્જડ થઈ જવા બેઠો છે. દરરોજ લોકોનાં ટોળેટોળાં શહેર છોડી બીજાં સલામત ઠેકાણાં શોધે છે, અને જ્યાંનાં બજારોમાં વેપારવણજ ઉભરાઈ રહેતો તે બજારોમાં હવે કશું મળતું નથી. ગુમાસ્તાના પટાવાળાઓ લોકોની ઉપર જોરજુલમ કરે છે. જમીનદાર વચ્ચે પડે છે તો તેના પણ તેવા જ હાલ થશે એમ કહેવામાં છે. પહેલાં જાહેર અદાલતમાં ન્યાય અપાતો, હવે તો દરેક ગુમાસ્તો ન્યાયાધીશ થઇ બેઠો છે, અને દરેકનું ઘર કચેરી થઈ પડયું છે. ખુદ જમીનદારને પણ શિક્ષા સંભળાવવામાં આવે છે, અને તેમની પાસેથી પટાવાળા સાથે લડાઇ કરવાના અને ખોટા ચોરીના આરોપ મૂકી પૈસા કઢાવવામાં આવે છે.”

બંગાળનો આખો વેપાર બધાએ જીલ્લાઓમાં કંપનીના નોકરોએ આમ વેરાનખેરાન કર્યો હતો. પણ પાકો માલ હસ્તગત કરવાની તેમની રીત પણ તેટલી જ જુલમી હતી. વિલિઅમ બોલ્ટ્સ નામના એક અંગ્રેજ વેપારીએ એ રીતોનો તાદશ ચિતાર ૧૭૭૨માં પ્રસિદ્ધ કરેલા પોતાના પુસ્તકમાં નીચે મુજબ આપ્યો છેઃ—

‘ કાંઇ પણ અસત્ય વિના કહી શકાય કે દેશનો બધોય અંદરનો વેપાર અને ખાસ કરીને યુરોપની ખરીદી માટે થતો વેપાર કાયમના સિતમ રૂપ છે. અને તેની માઠી અસર દેશનો દરેક વણકર તેમ જ કારીગર ખમી રહ્યો છે. જેટલો માલ નીકળે છે તે બધો એકહથ્થો કરી લેવામાં આવે છે, અને અંગ્રેજો, તેમના વાણીઆઓ અને કાળા ગુમાસ્તાઓ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ કયો માલ કોણે કેટલો બનાવવો તથા તેની કેટલી કિંમત લેવી તે નક્કી કરે છે. ગુમાસ્તો

શહેરમાં આવી પડાવ નાંખે છે, તેને પોતાની કચેરી કહે છે. ત્યાં પોતાના સીપાઈ અને હરકરેની માર્ફત દલાલ અને પાયકરોની સાથે વણકરોને બોલાવે છે, પોતાના શેઠે મોકલેલા પૈસા આવી જાય એટલે અમુક માલ અમુક વખતે અને કિંમતે આપવાની કબૂલત તે વણકરો પાસે કરાવી લે છે, અને તેને થોડા પૈસા અગાઉથી આપે છે. બિચારા વણકરની 'હા' 'ના' નો તો ભાવ જ કોણ પુછે? કારણ ગુમાસ્તા કંપની વતી ખરીદી કરવા આવે છે ત્યારે તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે વણકરો પાસેથી સહી કરાવી લે છે. અને જો અગાઉ આપેલા પૈસા લેવાની વણકરો ના કહે તો તેઓ તેમની ગાંઠે એ પૈસા જોરજુલમથી બંધાવે છે....આમાંના કેટલાએ વણકરો તો કંપનીના ગુમાસ્તાના ચોપડાઓ ઉપર ચઢેલા હોય છે, અને તેમ હોવાથી તેઓ બીજા કોઇને માટે કામ કરી શકતા નથી. અને એકની પાસેથી બીજા ગુમાસ્તા પાસે ગુલામની માફક તેમની બદલી થાય છે. બિચારાઓને એક પછી બીજા એમ અનેક ગુમાસ્તાઓના જુલમ અને લબાડીના ભોગ થવું પડે છે...આ ખાતામાં જે લબાડી ચાલે છે તેની કલ્પના કરવી પણ મુસ્કેલ છે. પરિણામ બધાનું ગરીબ બિચારા વણકરને લૂંટવામાં આવે છે એ જ. કારણ જાંચ કરનારાઓ અને ગુમાસ્તાઓ મળીને માલની જે કિંમત ઠરાવે છે તે જો તે જ માલ ભર બજારમાં છૂટથી વેચવામાં આવે તો જેટલી કિંમત ઉપજે તેના કરતાં ઓછામાં ઓછા ૧૫ ટકા અને કેટલીક વાર તો ૪૦ ટકા જેટલી ઓછી ઠરાવવામાં આવે છે. વળી કંપનીના આડતીઆઓએ લખાવી લીધેલા મુચલકા પ્રમાણે જે વણકરો માલ આપી ન શકે તેમની મિલકત હરરાજ કરી દેવામાં આવે છે, અને તેમાંથી ખોટ પૂરી કરી લેવામાં આવે છે. અને કાચા રેશમનાં કોકડાં ભરનારાઓની ઉપર તો એટલો

બધો જુલમ થયો છે કે તેમાંના કેટલાકે પોતાના ઉપર કોકડાં ભરવાનો જુલમ ન થવા પામે તે ખાતર પોતાના અંગૂઠા કાપી નાંખ્યા છે!"

આમ, સ્વ૦ દત્ત કહે છે તેમ, આ જુલમ ગામડે ગામડે, બજારે બજારે, સાળે સાળે પહોંચ્યો હતો. તેમના ઉદ્યોગ અને જીવન ઉપર આવા કારી આઘાત કદી થયા ન હતા, અને તેને પરિણામે હિન્દના ઉદ્યોગના ઝરા બંધ થયા. લક્ષ્મીનાં મૂળ સૂકાઈ ગયાં.

આટલું બસ ન હોય તેમ દેશમાં જ બનતા માલ ઉપર અંગ્રેજો કાંઈ પણ જકાત ન ભરે, પણ દેશીઓ મુલ્કી જકાત આપે એવો શિરસ્તો ચાલૂ કર્યો હતો. આમાંથી નીપજતા ત્રાસથી કંટાળી, બંગાળના ત્યારના નવાબ મીર કાસમે અન્યાય દૂર કરવા માટે બધી મુલ્કી જકાતો કાઢી નાંખી. આની સામે કલકત્તા કાઉન્સિલે બખાળા કાઢ્યા. એને 'અંગ્રેજ પ્રજા સામે વિશ્વાસઘાત' નું પગલું કહ્યું— જેમ આજે આપણે સ્વદેશી વ્રત લઈએ છીએ તે ઇંગ્લંડને સજા કરી પાપ કરીએ છીએ એમ 'ટાઇમ્સ' કહે છે. જેમ્સ મિલ, જેના ઇતિહાસમાંથી આ સમયનો બધો હેવાલ મળે છે, તે કહે છેઃ—

'આ પ્રસંગનું કંપનીના નોકરોનું વર્તન ન્યાયના તો શું પણ કાંઇ લાજશરમના પણ ભાનને ભૂલાવવાની જે શક્તિ સ્વાર્થમાં રહેલી છે તેનો એક આબાદ દાખલો છે.' સ્વ. દત્ત લખે છેઃ–' કંપનીના નોકરોને એક બે વસ્તુઓનો એકહથ્થો વેપાર જોઈતો હતો, એટલું જ નહિ પણ દરેક વસ્તુના વેપારમાં દેશી વેપારીઓ અને પોતાની વચ્ચે એવો અંતર કરાવવા ઇચ્છતા હતા કે જેથી અંતે બંગાળના લોકો માનવસમાજના સામાન્યમાં સામાન્ય હકો પણ ખોઇ બેસે. પરદેશી વેપારીઓએ એક મોટા અને આબાદ દેશનો આખો વેપાર પોતાને હાથ કરી લેવા માટે પોતાનાં હથિયારને બળે આટલો વધારે પડતો દાવો કર્યાનો બીજો દાખલો ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ જડશે."

આખરે લડાઇ થઈ. 'બળીઆના બે ભાગ'ની નીતિએ અંગ્રેજો જ ફાવ્યા. અન્યાયનો દોર ચાલુ જ રહ્યો. કંપનીના ડિરેક્ટરો આ નીતિની સામે થતા, પણ તેમનું સાંભળે કોણ? અને પછી તો ડિરેક્ટરોએ અનીતિનું બીજું ધોરણ પોતે જ પકડયું. બ્રિટિશ વણકરોની અદેખાઇને પોષવી એ તેમનું કર્તવ્ય થઈ પડયું. કંપનીની રાજકીય સત્તાનો દુરુપયોગ કરી બંગાળની કારીગરી તોડી પાડી તેને ભોગે ઇંગ્લંડના વણકરોને ઉત્તેજન આપવાનાં ખસૂસ પગલાં લેવાવા માંડયાં. ૧૭૬૮ માં લખેલા અને બધાયે પ્રાંતના હાકેમોને મોકલેલા પોતાના પત્રમાં કંપનીએ ઇચ્છા બતાવી કે બંગાળમાં કાચા રેશમનું ઉત્પન્ન વધારવું, અને રેશમનો માલ બનતો અટકાવવો. આ પત્રની યોજના વિષે ૧૭૮૩ માં નીમાયલી સિલેક્ટ કમિટી લખે છે:—

> **' આ પત્રમાં બળાત્કાર અને ઉત્તેજન બંને આવી જાય એવું સુંદર સચોટ ધોરણ રહેલું છે, જેની અસરે બંગાળનો ઉદ્યોગ નાશ થયા વિના નહિ રહે. પરિણામે એ ઔદ્યોગિક દેશની સુરત જ ફરી જઇ તે ગ્રેટબ્રિટનના વણકરોને પૂરો પાડવાનો કાચો માલ ઉત્પન્ન કરનારો દેશ બની રહેશે.'**

આમ આ પછી પચાસેક વર્ષ સુધી ચલાવવાની નીતિની આ પત્રમાં વ્યાખ્યા બંધાઇ, અને તેને પરિણામે આ લેખને આરંભે કરેલા ઉતારામાં જણાવ્યું તેમ બધા ઉદ્યોગો નષ્ટ થયા વિના રહ્યા નહિ.

બંગાળમાં મીર કાસમને હંફાવીને, અને કર્ણાકટમાં નવાબ મહમદઅલીની બેવકૂફીને લીધે, સન ૧૮૦૨ સુધીમાં બંગાળ અને મદ્રાસનો ઘણોખરો ભાગ કંપનીએ હાથ કર્યો હતો. વાયવ્ય પ્રાંતના પણ તે જ હાલ થયા. એટલે જ્યાં જ્યાં વણકરોની ભારે વસ્તી હતી તે તે પ્રદેશો કંપનીને હાથ લાગ્યા, અને તેને તેણે વેરાન કર્યા. ઉપર બતાવેલી નીતિના પરિણામે ઈંગ્લંડથી હિન્દુસ્તાન આવતો સુતરાઉ

માલ, જે ૧૭૯૪માં ભાગ્યે જ દોઢસો પૌંડની કિંમતનો હતો તે ૧૮૧૩માં ૧ લાખ ૮ હજાર પૌંડની કિંમતનો થઇ ચૂક્યો હતો.

આ વેળા કંપનીનો 'પટ્ટો' નવેસર કરી આપવામાં આવ્યો અને તે દરમ્યાન હિન્દુસ્તાનના વહિવટ વિષે તપાસ થઈ. તે તપાસ દરમ્યાન કેટલીક જુબાનીઓ પડી તે જાણવા જેવી છે. ગ્રીમ મર્સર નામનો એક ડૉક્ટર કંપનીની નોકરીમાં રહી ગયો હતો. તેણે જણાવ્યું હતું કે:

"લૉર્ડ વૅલેસ્લીએ યુરોપીઅન માલ હિન્દુસ્તાનમાં વેચાવાને માટે સોઇ કરવાનો પ્રયત્ન, રોહિલખંડના મેળા ભરીને અને હરદ્વારના કુંભ મેળામાં બ્રિટિશ રેસિડંટને મોકલીને કર્યો હતો."

જૉન રૅંકિંગ નામના વેપારીની સાથે થયેલા સવાલજવાબમાં બ્રિટિશ માલને ઉત્તેજન આપવા માટે નંખાયલી અટકાયતની જકાતનો ખ્યાલ મળે છે.

"'ઇસ્ટ ઇંડિયા હાઉસ'માં વેચાતા કાપડ ઉપર કિંમત પ્રમાણે જકાત લેવાય છે?"

"કૅલિકોની આયાત ઉપર સેંકડે ૩ પૌંડ, ૬ શિ. ૮ પે. જકાત લેવામાં આવે છે; પણ જો તે માલ દેશમાં જ વાપરવા માટે હોય તો તેના ઉપર સેંકડે ૬૮ પૌંડ, ૬ શિ. ૮ પે. જકાત લેવાય છે."

"મલમલીન નામના માલ ઉપર સેંકડે ૧૦ ટકા જકાત લેવાય છે; પણ જો તે દેશમાં વાપરવા માટે રાખવામાં આવે તો ૨૭ પૌં. ૬ શિ. ૮ પે. જકાત લેવાય છે."

"રંગેલો માલ આ દેશમાં સમૂળો વાપરવા દેવામાં આવતો જ નથી, પરદેશ મોકલવા માટે જ તેની આયાત થાય છે. તોપણ તેની ઉપર ૩ પૌં. ૬ શિ. ૮ પે. ની જકાત લેવાય છે."

"પાર્લામેન્ટની આ બેઠક વખતે જકાતોમાં ૨૦ ટકા

વધારો થયો છે, એટલે હવેથી કૅલિકો ઉપર ૭૮ પૌં. ૬ શિ. ૮ પે. અને મજલીન ઉપર ૩૧ પૌં. ૬ શિ. ૮ પે.ની જકાત થાય છે.''

મિ૦ રૅંકિંગની જુબાની બતાવે છે કે હિંદી માલને વિલાયતમાં કેવી જબ્બર જકાતોથી અટકાવવામાં આવતો હતો.

"આ જકાતોની અસર એ થઇ છે કે દેશ કેવળ ખેતી કરનાર દેશ જ બની રહ્યો છે,'' એમ આ પછી દશ વર્ષમાં એક અનુભવી અંગ્રેજે લખ્યું હતું.

પણ આ સંબંધે કદિ ન વિસરાય એવા ઉદ્ગાર તો પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર વિલ્સન, જેમણે મિલે શરૂ કરેલો ઇતિહાસ પૂરો કર્યો તેમના છે. એ ઉદ્ગાર અનેક ઠેકાણે ઉતારાયા છે, પણ એ તો સદાય તાજા જ રહેશે:

"સને ૧૮૧૩ માં જે તપાસ થઇ તે દરમ્યાન એવી જુબાની પડી હતી કે તે વખતે હિંદુસ્તાનનો સુતરાઉ અને રેશમી માલ, ઇંગ્લંડમાં બનેલા તેવા માલની સરખામણીમાં, બ્રિટિશ બજારમાં ૫૦ થી ૬૦ ટકા ઓછી કિંમતે વેચી શકાતો. આ કારણથી ઇંગ્લંડના માલનું હિંદી માલ ઉપર ૭૦ થી ૮૦ ટકા જકાત નાંખીને અથવા તેને આવતો બિલકુલ અટકાવીને રક્ષણ કરવું પડ્યું. જો આમ ન કરવામાં આવ્યું હોત તો,—જો અટકાયત જકાતો અને કાયદાઓ ન કરવામાં આવ્યા હોત તો—પેઝલી અને મેન્ચેસ્ટરની મીલો ચાલુ થતાની સાથે જ બંધ થઈ જાત, અને પાછળથી વરાળની મદદથી પણ ભાગ્યે જ ચાલુ થઇ શકત. હિંદી કારીગરીને ભોગે તેઓ ઉભી થઇ શકત. હિંદી કારીગરીને ભોગે તેઓ ઉભી થઇ. **હિંદ સ્વતંત્ર હોત તો તેણે આનું સાટું વાળ્યું હોત, બ્રિટિશ માલ ઉપર અટકાયતી જકાતો નાંખી હોત, અને પોતાની કારીગરીનો સંહાર થતો અટકાવ્યો હોત.**

આત્મરક્ષણ ખાતર આટલું કરવાની તેને છૂટ ન હતી, કારણ કે તે તો પરાધીન થઇ પડયું હતું. બ્રિટિશ માલના ઢગલા કાંઇ પણ જકાત વિના હિન્દુસ્તાનમાં પરાણે ઠાલવવામાં આવ્યા, અને પરદેશી વેપારીઓયે જે હરીફની સાથે ન્યાયની રીતે ફાવી શકાય તેમ ન હતું એને અન્યાયી સત્તાની બળજોરી વાપરીને હંફાવ્યો અને આખરે ગુંગળાવી નાંખ્યો.

આટલી અટકાયતો છતાં કાંઈ માલ હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થતો તો તેની વ્યવસ્થા કંપનીની કોઠી સરસ રીતે કરી લેતી. આ માલ જેટલો થાય તેટલો જોરજુલમથી, પોતાને ફાવે તે શરતે અને ભાવે કઢાવવામાં આવતો. યુરોપમાં વેચવા માટે ઇંગ્લંડ મોકલવામાં આવતો હિંદી માલ પોતાને વપરાશ માટે ત્યાજ્ય હતો, પણ તેમાંથી નફો મેળવવા માટે તે કાંઇ ત્યાજ્ય ન હતો! ખાસ કાયદા કરીને ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે કંપનીની પાસેથી જેને પૈસા મળ્યા હોય તેણે પોતાનો માલ અથવા મહેનત કોઇ પણ શખ્સને વેચવાં નહિ, એક અથવા વધારે સાળ રાખનાર સાળવી જો કહેલા તાકા મુદતસર તૈયાર ન કરી આપે તો તેણે દરેક તાકાની કિંમત દીઠ ૩૫ ટકાનો દંડ આપવો પડશે ઇ૦ ઇ૦. આથી એટલો બધો જુલમ અને ત્રાસ ગુજરતો અને એટલા બધા ગુન્હા નીપજતા કે તેને માટે ખાસ કાયદાઓ ઘડવાની ફરજ પડી હતી!

૧૮૧૩ની તપાસનો હેતુ જ બ્રિટિશ માલની ખપત હિંદમાં શી રીતે વધારાય તેટલા માટે હતો. નેપોલીયન બોનાપાર્ટે યુરોપીય બંદરોમાંથી બ્રિટિશ માલ કાઢયો હતો, એટલે ઇંગ્લંડના વેપારી અને કારખાનાંવાળા ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા હતા. તેમને માટે નવું બજાર શોધવું જોઇએ, તે સારૂ કંપનીનો એકહથ્થો વેપાર ૧૮૧૩નો પટ્ટો નવો કરી આપવામાં આવ્યો ત્યારથી રદ કરવામાં આવ્યો. હિંદમાં છૂટેદોર મ્હાલવાનું તે દિવસથી દરેક અંગ્રેજ વેપારીને મળ્યું.

આ વિઘાતક નીતિને પરિણામે કેટલા ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા, કેટલાને રોટલો મળતો બંધ થયો તેનો સ્હેજ ખ્યાલ તે વેળાની ઔદ્યોગિક સ્થિતિનાં કેટલાંક વર્ણનો ઉપરથી મળશે. રેંટીયા અને સાળોનો ઉપયોગ સાર્વત્રિક હતો. હિંદુસ્તાનની ઉમ્મરલાયક સ્ત્રીઓનો અર્ધો ભાગ કાંતીને પોતાના પતિ કે પિતાની આવકમાં વધારો કરતી એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી એમ સ્વ. દત્ત કહે છે. ઉત્તર હિંદની અને દક્ષિણ હિંદની ઔદ્યોગિક સ્થિતિની તપાસ કોર્ટ ઑફ ડિરેક્ટરોએ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં કરાવેલી તેમાંથી નીચેની સુંદર માહિતી મળે છેઃ-

પટના જીલ્લાની વસ્તી ૩૩ લાખ જેટલી હતી. ત્યાં ૩ લાખ ૩૦ હજાર જેટલી કાંતનારી સ્ત્રીઓ હતી એવી ડૉ. બુચાનનની ગણત્રી છે. ચાદર અને ઝીણું કપડું વણવાની સાળો ૭૫૦ હતી, તેની ઉપર દર વર્ષે ૫ લાખ ૪૦ હજાર રૂપીઆનું કાપડ વણાતું. ખાદી વણવાની સાળો તો અસંખ્ય હતી. તેની સંખ્યાનો આંકડો નથી આપવામાં આવ્યો, પણ દર વર્ષે ૨૪ લાખ* રૂપીઆની ખાદી વણાતી. રેશમની સાળો થોડી હતી, પણ રેશમી કપડું પણ વર્ષે સવાચાર લાખ રૂપીઆનું વણાતું.

શાહબાદ જીલ્લાની વસ્તી ૧૪ લાખની હતી. ત્યાં ૧ લાખ ૬૦ હજાર જેટલી સ્ત્રીઓ સૂતર કાંતતી. ૭૦૨૫ ઘરો વણકરોનાં હતાં, અને સાળો ૭૯૫૦ હતી. રેશમનું વણાટ શાહબાદમાં ઓછું જ હતું.

ભાગલપુર જીલ્લાની વસ્તી ૨૦ લાખ જેટલી હતી. ત્યાં ૧ લાખ ૬૦ હજાર સ્ત્રીઓ કાંતતી. અહીં ટાસર રેશમ વણાતું. ૩૨૭૫ સાળો ચાલતી. સૂતરની સાળો ૭૨૨૯ હતી.

---

* આજકાલ દસપાંચગણી મોંઘવારીના કાળમાં રૂપીઆની કિંમત ઘટી ગઈ કહેવાય, તેથી તે કાળની સોંઘારતને હિસાબે એક રૂપીઆની કિંમતનું કાપડ આજને હિસાબે કેટલા રૂ. ની કિંમતનું ગણાય તેની ગણત્રી આ આંકડાઓ વાંચતી વેળાએ વાચકોએ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે.

ગોરખપુર જીલ્લાની વસ્તી ૧૩ લાખ જેટલી હતી. પોણાબે લાખ સ્ત્રીઓ કાંતીને ગુજરાન મેળવતી અને ૬૧૧૪ સાળો હતી. ઘણુંખરૂં છીંટ વણાતી અને ધાબળા બનતા.

દિનાજપુર જીલ્લામાં ૩૦ લાખની વસ્તી હતી. અહીં કાંતનારીઓની સંખ્યા નથી મળતી. પણ ૨।। લાખ રૂપીઆનું રૂ દર વર્ષે કંતાતું. ૪ હજાર સાળો હતી. માલ્દ્દાઈ કાપડ વણાતું, જેમાં રેશમનો તાણો ને સૂતરનો વાણો આવતો. ૮૦૦ સાળો મોટા તાકા માટે હતી. ૫૦૦ ઘરો કેવળ રેશમ વણનારાઓનાં હતાં. શુદ્ધ સૂતરનું કાપડ વર્ષે લગભગ ૧૬ લાખ રૂપીઆનું વણાતું. ઉતરતા વર્ણના હિન્દુઓનાં ઘણાંખરાં ઘરોમાં સાળો હતી, અને ઘણીખરી સ્ત્રીઓ કાંતતી.

પુર્ણિઆ જીલ્લામાં ૨૯ લાખની વસ્તી હતી. અહીં પણ ઘણીખરી સ્ત્રીઓ કાંતતી એમ ડૉ. બુચાનન લખે છે, જો કે તેનો આંકડો નથી મળી શકતો. પણ ૩ લાખ રૂપીઆનું રૂ દર વર્ષે કંતાતું, અને ૧૩ લાખ રૂપીઆનું સૂતર નીકળતું. ૨૦૦ સાળો કેવળ રેશમના વણાટ માટે હતી. રેશમ અને સૂતર બંને મિશ્ર વણનારા વણકરો દિનાજપુરના જેટલા હતા. જાડી ખાદી વણનારાઓનો તો પાર ન હતો. લગભગ ૧૦૦૦૦ સાળો હશે. ઝીણું સૂતરાઉ કપડું વણનારાઓની ૩૫૦૦ સાળો હતી. આ ઉપરાંત શેતરંજી, ધાબળા અને બીજું ગરમ કાપડ બનતું.

રંગપુર અને આસામ જીલ્લાનાં વર્ણનો બહુ વિગતવાળાં નથી.

આ માહીતી તો સ્વ. દત્તના પુસ્તકમાંની છે. કેટલાંક શહેરો અને જીલ્લાની સ્થિતિની ખાસ પ્રવાસીઓના વર્ણનમાંથી જે માહીતી મળે છે તે આની પૂરવણી તરીકે આપું છું. સને ૧૭૫૭ માં ક્લાઈવ મુર્શિદાબાદમાં દાખલ થયો ત્યારે તે વિષે તેણે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

"આ શહેર લંડનના જેટલા વિસ્તારવાળું, વસ્તી-

વાળું અને સમૃદ્ધ છે; માત્ર બેમાં એટલો જ તફાવત છે કે મુર્શિદાબાદમાં કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી છે કે જેની અંગત મિલ્કત લંડનની કોઈ પણ વ્યક્તિના કરતાં ક્યાંયે ચઢી જાય. ”

આ સમૃદ્ધિનું કારણ તો ત્યાંના વેપારની આબાદી હતું: હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થતું અને પરદેશ મોકલવામાં આવતું કાચું રેશમ તથા તૈયાર થયેલા રેશમી માલનો ચારપંચમાંશ ભાગ એકલું રાજશાહી ઉત્પન્ન કરતું.

વૉલ્ટર હૅમિલ્ટન લખે છે:—“ કાસિમબજાર રેશમી માલને માટે બહુ વખત થયાં મશહૂર છે, અને ત્યાંનાં મોજાં તારની જાળી જેવાં ગુંથવામાં આવતાં હોઇ બંગાળમાં સૌથી ચડિઆતાં છે. અહીંના રહીશો જ શેતરંજી, સાટિન અને બીજી બનાવટોમાં રેશમ પાર વગરનું વાપરે છે, બાકી બધે તે હિંદુસ્તાનના બીજા બધા ભાગોમાં અને યુરોપમાં પણ મોકલવામાં આવે છે. **દુનિયામાં કદાચ ચીનથી બીજે નંબરે રેશમ ઉત્પન્ન કરનાર અને બનાવનાર દેશ હિંદુસ્તાન છે.** ”

મુર્શિદાબાદની આસપાસ રેશમનું વણાટ ખૂબ હતું. કલકત્તાની આસપાસ છીંટ ‘ એવી સુંદર બનતી કે તેવી યુરોપમાં બની શકવી અશક્ય છે. ”

ટિપેરા જીલ્લાની બનાવટો હવે તો વિસરાઈ ગઇ છે. “ આ જીલ્લાનું જાડું સુતરાઉ કાપડ દુનિયામાં બાસ્તા અને કોસીઆના નામથી પ્રખ્યાત છે, અને તે અતિશય સુંદર અને ટકાઉ કાપડ કંપની અને ખાનગી વેપારીઓ પરદેશ મોકલે છે. ” (હૅમિલ્ટન) લક્ષ્મીપુર, જગદીઆ, અને કૉલિન્દા કરીને ટિપેરા જીલ્લામાં ત્રણ શહેરોનાં ખાસ નામ આ કાપડને માટે બહુ પ્રખ્યાત છે. પણ ઢાકા મજલિન આગળ તો બધી બનાવટો ઝાંખી પડે છે. એનું વર્ણન હૅમિલ્ટનના પુસ્તકમાં સુંદર છે.

જે કપાસમાંથી એ બનાવવામાં આવતું તે ઢાકા જીલ્લામાં જ પાકતો. તે કપાસ ત્રણ જાતનો હતો. ફુતી, નરમા અને વૈરાઇત. વર્ષમાં બે ફાલ થતા. એક એપ્રિલમાં અને બીજો સપ્ટેમ્બરમાં. છોડ એક વર્ષ રહેતો, અને પાંચ ફુટ ઉંચો થતો. ગેરો અને ટિપેરાના ડુંગરાઓ ઉપરનો ભોગ નામનો કપાસ જરા જાડી બનાવટ માટે વપરાતો. ૧૮ થી તે ૩૦ વર્ષની હિંદુ સ્ત્રીઓ મજલિન માટે સૂતર કાંતતી. સોનારગાંવા, કપાશીઆ, ટોક અને જંગલબારી નામના આ જીલ્લાના ઉત્તર વિભાગોમાં સુંદરમાં સુંદર કપાસ થતો. નૂરજાંનના વખતથી ઢાકાની મજલિન ભારે પ્રખ્યાત થઇ. અને ૧૮૩૯ સુધી તો સુંદર કાંતનાર એક તોલાની પૂણીમાંથી ૭૦૦૦ વારથી વધારે લાંબો એટલે ૪ માઇલથી વધારે લાંબો તાર કાઢતો ! ડૉ. યુરે નામના ગ્રંથકારે પોતાના ૧૮૩૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકમાં લખ્યું છે: " ઢાકામાં એવું તો સૂતર કંતાય છે અને વણાય છે કે તેની સરખામણી યુરોપમાં ક્યાંયે થાય એમ નથી. એક સરસ પરીક્ષકે કહ્યું છે કે ઇંગ્લંડમાં તૈયાર થાય છે તેના કરતાં પણ અતિશય ચડિઆતું આ સૂતર શી રીતે કંતાતું હશે, અને કઈ સાળ ઉપર તે વણી શકાતું હશે તે કલ્પનામાં ન આવી શકે એવી વાત છે." કાંતવાનું અને વણવાનું કામ એ બેથી બીજે નંબરે ભરતકામ આવે છે, અને તેને વિષે ડૉ. ટેલર ઢાકાના વર્ણનના પોતાના ૧૮૩૯ ના પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે લખે છે: ' ભરતકામ અહીં ખૂબ થાય છે અને તેમાં મુસલમાનો એક્કા છે, જેમ કાંતવા અને વણવાના કામમાં હિંદુઓ એક્કા છે.'

એ જ લેખક કહે છે: ' ઢાકા ફૅક્ટરીમાં કંપનીએ મજલિનને માટે ૨૨ લાખ રૂપીઆ રોકેલા હતા. ૧૭૮૭ માં મિ. ડે. કલેક્ટરે એ જીલ્લાનો વેપાર એક કરોડ રૂપીઆનો

ગણ્યો હતો, જેમાંથી ૩૦થી ૪૦ લાખ રૂપીઆ યુરોપ મોકલવા માટે કપડું ખરીદવા સારૂ હતા. યુરોપીય બજાર માટે તૈયાર થતા કુલ કાપડની કિંમત સને ૧૮૦૭ માં રૂ. ૮૬૧, ૮૧૮-૮-૫ જેટલી હતી, સને ૧૮૧૦ માં તે ઘટી રૂ. ૫,૫૬,૯૯૬ થઈ હતી, સને ૧૮૧૩ માં ૩,૩૮,૧૧૪ જેટલી હતી; અને ૧૮૧૭ માં વેપારી આડતીઆની કોઠી બંધ થઇ અને કાપડ યુરોપ જતું પણ ત્યારથી જ બંધ થયું. ”

સને ૧૮૪૦ ની કમિટી આગળ સાક્ષી આપતાં સર ચાર્લ્સ ટ્રેવેલ્યને કહ્યું હતું:—

“બંગાળમાં રેશમ જેવો જે કપાસ ઉગાડવામાં આવતો હતો અને જેમાંથી ઢાકાની સુંદર મજલીન બનતી તે હવે જોવામાં પણ નથી આવતો. ઢાકાની વસ્તી ૧ાા લાખથી ઘટીને ૩૦-૪૦ હજારની થઇ ગઇ છે. અને તેટલી વસ્તી ઉપર પણ હવે જંગલ અને મલેરીઆનો ત્રાસ બાકી રહેલો તે આવવા લાગ્યો છે. જો કાંઇ સુતરાઉ માલ રહ્યો હોય તો તે અતિશય જાડી ખાદી રહી છે. બાકી અતિશય ગરીબમાં ગરીબ સિવાય બધાય વિલાયતી માલ વાપરે છે. ઢાકા હિંદુસ્તાનનું માંચેસ્ટર, જે એકવાર ‘સોનાની મૂરત’ હતું, તે પડી ભાંગી નાનકડું ગામડું થઈ ગયું છે. ત્યાં પડેલી આફતનો સુમાર નથી.”

દક્ષિણના વર્ણનમાં વણાટ અને કંતામણના આંકડા જોઇએ તેવા નથી મળતા, જો કે બંગલોર, માઇસોર, મલબાર, બધેય સાળો અને રેંટીયાનો પ્રચાર સાર્વત્રિક હતો એમ જણાય છે. કર્ણાટક તો નવાબ મહમદઅલીની મૂર્ખાઇને લીધે અંગ્રેજોએ ચૂસીને ખાલી ઇંડાના કોચલા જેવો બનાવી દીધો હતો એમ સ્વ. દત્ત કહે છે. મૉન્ટગોમરી માર્ટિન જેમણે ડૉ. બુચાનને ભેગું કરેલું સાહિત્ય એક અમૂલ્ય પુસ્તકમાં સંગ્રહીત કર્યું છે. તેઓ ૧૮૩૨ માં થયેલી

તપાસ પછી પાંચ વર્ષે બ્રિટિશ ઔદ્યોગિક રાજનીતિનું સરવૈયું આ પ્રમાણે કાઢે છે:

'ડૉ॰ બુચાનનનો રિપોર્ટ સરકારે તૈયાર કરાવ્યો તેને પરિણામે, આપણા નીચ લોભ અને સ્વાર્થાંધતાથી પાયમાલ થયેલા લોકોને માટે ઇંગ્લંડ કે હિન્દુસ્તાનમાં કાંઈ પણ પગલાં લેવાયાં છે? એકે નહીં! **ઉલટું વિલાયતી વેપારની ઘાતકી સ્વાર્થનીતિને વશ થયેલાં અભાગીઆંઓને વધારે દરિદ્રી બનાવવાના ઉપાયો લેવામાં આપણે કાંઈ કમી રાખી નથી.** આ રિપોર્ટનાં પાનાંમાંથી જણાશે કે કેટલા લોકો વણાટ વગેરે ધંધા ઉપર પોતાનું જીવન ગુજારતા હતા, પણ અનિયમિત વ્યાપારનીતિને બ્હાને ઇંગ્લંડે હિન્દીઓને લૅંકેશાયર, યૉર્કશાયર, ગ્લાસગોની મીલનો માલ બળાત્કારે લેવરાવ્યો; અને બંગાળ અને બિહારનો હાથનો બનાવેલો, ખુબસૂરત કુમાસનો અને અતિશય ટકાઉ માલ અટકાયત જકાતોનો ભોગ થઈ પડ્યો અને બનતો બંધ પડ્યો."

આ કંપારી ઉપજાવે એવા ઉતારાઓથી વાચકોનું લોહી હું હવે વધારે નહિ ઉકાળું; માત્ર એક જ ઉતારો આપી આપણા દેશ ઉપર ગુજરેલા કેરના ઇતિહાસનો આ સાર સમેટી લઇશ. ૧૮૪૦ માં તો આપણા માલના વિલાયતી માલ સાથે કશી હરીફાઇ રહી ન હતી, તો પણ કાંઈ રહેલાસહેલા માલનાં પણ મૂળ ઉખેડી નાંખવા માટે જકાતો તો કાયમ જ રહી હતી. મિ. મેલવિલે (ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીના મંત્રીએ) પોતાની સાક્ષીમાં કહ્યું હતું:—

'હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ વહાણમાં આવતા બ્રિટિશ સુતરાઉ અને રેશમી માલ ઉપર ૩॥ ટકા જકાત હતી. ઉનના માલ ઉપર ૨ ટકા હતી. પણ હિંદી સુતરાઉ માલ જે ઇંગ્લંડ જતો તેની ઉપર ૧૦ ટકા, રેશમના માલ ઉપર ૨૦ ટકા અને ઉનના ઉપર ૩૦ ટકા જકાત રહી હતી.

'સુતરાઉ માલ તો ઈંગ્લંડ આવતો નષ્ટ થયો છે એટલે રૂની આયાત વધી છે. ૧૮૧૩ સુધીનાં પાંચ વર્ષમાં ૯૩ લાખ રતલ જેટલું સૂતર દર વર્ષે હિંદુસ્તાનમાંથી બહાર જતું. ૧૮૩૮ માં તે વધીને ૪ કરોડ ૮૩ લાખ રતલ થયું હતું.'

'શું ત્યારે બ્રિટિશ માલે દેશીમાલને તો મારી હઠાવ્યો કહેવાય ને?'

'હાસ્તો-ઘણોખરો.'

'ક્યારથી?'

'મુખ્યત્વે ૧૮૧૪ થી.'

(પણ આટલાથી પ્રશ્ન પૂછનારની તૃપ્તિ થઈ નહિ, એટલે વધારે પ્રશ્ન પૂછાયો:)

'શું બ્રિટિશ માલ હિંદના માલને બદલે એટલે અંશે દાખલ થઇ ગયો કહેવાય ખરો, કે હિંદુસ્તાનને હવે કાપડ માટે બ્રિટિશ વેપારી પર આધાર રાખ્યા વિના છૂટકો જ ન રહે?'

'હા, મને એમ લાગે છે.'

'વારૂ, ત્યારે જેટલો માલ બનતો અટક્યો તેને લીધે પ્રમાણમાં કાચો માલ ઉત્પન્ન થતો વધ્યો ખરો?'

'વધ્યો તો જરૂર; પણ કેટલા પ્રમાણમાં તે નહિ કહી શકું.'

આમ મૃત શરીર ઉપર જ્યુરી ભરીને તે ખરેખર મરેલું છે, ક્યાંકે જીવ તો રહી નથી ગયો, એની વધારેમાં વધારે ખાત્રી કરીને ઈંગ્લંડે સંતોષ માન્યો!

પણ આપણા ઉદ્યોગોનો છેક જીવ ગયો ન હતો-જો કે હાથ-કંતામણ લગભગ નાબૂદ થયું હતું, તો પણ ૧૮૪૦ પછી સુંદર

કારીગરો જેટલું સૂતર ઉત્પન્ન થતું તેમાંથી, અને વિલાયતમાંથી આવતું તેમાંથી અનેક જાત અને ભાતનાં કાપડ વણતા. તેનો નાશ કરવાને માટે જેટલું એક પગલું ભરવાનું બાકી રહ્યું હતું તે પણ ભરાયું. તેનું વર્ણન મેજર કીથ આપી તેની નીતિ વિષે પણ પોતે જ ટીકા કરે છે.

હિંદમાંથી આવતો માલ તો લેવાને ઇંગ્લંડ તૈયાર ન હતું, પણ હિંદની બનાવટની ખાસ ખાસ રીતો ઉપાડી લેતાં તેને શરમ ન આવી. મેજર કીથ સને ૧૮૯૮ માં પાયોનીઅરમાં લખેલા પોતાના લેખમાં કહે છેઃ—

"વેપાર કરવાની કુંચીઓ કાળજીથી સંભાળી રાખવામાં આવે છે તે સૌને ખબર છે. મેસર્સ ડૉલ્ટનના પૉટરી વર્કસમાં તમે જાઓ તો તમને મીઠા મીઠા શબ્દો બોલી કાંઈ બતાવ્યા વિના વિદાય કરવામા આવશે; પણ બિચારા હિંદી કારીગરને પોતાની રૂ સાફ કરવાની, ધોવાની તેમજ રંગવાની કુંચી માન્ચેસ્ટરને બતાવવાની બળાત્કારે ફરજ પાડવામાં આવી હતી. ઇન્ડિયા હાઉસ ખાતા તરફથી એક કિંમતી પુસ્તક તૈયાર કરાવવામાં આવ્યું હતું, અને તે મારફત હિંદુસ્તાનનાં ગરીબો પાસેથી કરોડો રૂપીઆની માન્ચેસ્ટરને પેરવી કરી આપવામાં આવી હતી. એની નકલો વેપારી સંસ્થાઓને મફત વહેંચવામાં આવી હતી અને તેની કિંમત હિંદી રૈયતને આપવી પડી હતી. આ અર્થશાસ્ત્ર કહેવાતું હોય તો ભલે, પણ એ લાગે છે તો કંઇક ભળતું જ."

આ ઉતારો બતાવે છે કે એક બાજુથી હિંદી માલને પોતાને ત્યાં આવતો અટકાવી બીજી બાજુએથી હિંદી કારીગરોની રીતો ચોરીને વિલાયતમાં તેનું કેવું અનુકરણ કરવામાં આવતું હતું.

૧૮૪૦ પછી જે બન્યું તેના ઇતિહાસમાં ઉતરવાની જરૂર

નથી. હિન્દુસ્તાનમાં મીલો ઉત્પન્ન થઈ, તેને પણ હરીફાઈમાં ઉતરવા ન દેવાના બધા પ્રયત્નો આજ સુધી ચાલુ જ રહ્યા છે. પણ મીલોથી ગરીબ વર્ગોની જે તારાજી થઇ છે તેનો ઉદ્ધાર નથી થયો. અહીં વ્યાપારી રાજનીતિ સિવાયની બીજી રક્તશોષક રીતોનું વર્ણન કરવું અપ્રસ્તુત છે. પણ લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ વાપરેલું રૂપક વાપરીને એટલું જ અહીં કહીશ કે બ્રિટિશ રાજકારભારીઓએ હિન્દુસ્તાનના શરીરમાં કોઈ જગાએ નુસ્તર મારવાનું બાકી નથી રાખ્યું, કે રખેને કોઈ લોહીઆળ ભાગ રહી જાય!

ઈશ્વરની કૃપા છે કે આજને અમૃત ચોઘડીએ આ મૃત્યુપ્રાય દેશને સજીવન થવાની આશાનું કિરણ હાથ લાગ્યું છે. જે પાપમાં પોતે પણ અણુમને ભાગ લીધો છે તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા હિન્દુસ્તાન આજે એકપગે તૈયાર થયું છે. હિન્દુસ્તાન એટલો જ નિશ્ચય કરીને બેઠું છે કે પોતાનાં તેમજ પારકાનાં પાપો ધોવા માટે પોતે પોતાનું કાપડ ઉત્પન્ન કરવું અને પહેરવું. પણ ચોર શાહુકારને દંડે તેમ આ પ્રાયશ્ચિત્તના કાર્યને પણ ઇંગ્લંડને સજારૂપ મનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. દારૂડીઓ દારૂ પીતો બંધ થાય એટલે બિચારા દારૂવાળાને સજા જ થાય છે તો! અને વેશ્યાની વેશ્યાબાજી બંધ કરે એટલે વેશ્યાના ધંધાને ભારે નુકસાન પહોંચે છે!

એટલે આખરે આપણે લેખને મથાળે ટાંકેલા ઉદ્દગારોમાંના છેલ્લા ઉદ્દગારો ઉપર આવીએ. મિ. ઍાકલહર્સ્ટે પૂછ્યું હતું કે 'શું ત્યારે આ દેશમાં માલ ઉત્પન્ન થતો અટકી જાય તો અહીંના લોકો પાછા ખેતી કરવાનો ધંધો લઇ શકે એવા સંજોગો છે?' ન હોય. પણ પોતે ઉત્પન્ન કરેલી અસ્વાભાવિક સ્થિતિનું જ એ પરિણામ છે. ઇંગ્લંડે જાણીબૂજીને કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઇંગ્લંડે કરવું જ પડશે. રાજીખુશીથી નહિ કરે તો પરાણે કરવું પડશે.

પણ ઇંગ્લંડને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે કે ન પડે. આપણે આ

ચડીએ પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરીએ તો આપણો આરો નથી. ખરૂં છે કે આપણામાંના ઘણાખરા પરદેશી માલ વાપરવાની કુટેવમાં ડૂબ્યા છે. ઘણા વેપારી પરદેશી માલના વેપારમાં ડૂબેલા છે. એક વેપારી ગૃહસ્થ—જેઓ પરદેશી માલના ભારે પોષિંદા છે—તે ગાંધીજીની પાસે આવ્યા હતા, અને કહેતા હતા કે જે યુરોપીઅન વેપારીઓની સાથે સો સો વર્ષ વેપાર કર્યો તેમને નિમકહરામ કેમ થવાય? આ મનોદશા જ્યાં સુધી આપણામાં રહેલી છે ત્યાં સુધી દેશનો વ્યાધિ અસાધ્ય છે એમ સમજવું. આપણને સેંકડો વર્ષો થયાં જે ઝેરની ગોળી બારીકમાં બારીક પ્રમાણમાં મળ્યાં કીધી છે તેને લીધે આપણી વિવેકશક્તિ પણ બ્હેર મારી ગઇ છે, અને તેને લીધે એ ઝેર પીવાનું છોડવું એને આપણે નિમકહરામી સમજીએ છીએ! ૮૦ વર્ષ ઉપર બનેલા ઇતિહાસને આપણે ન ભૂલી ગયા હોઇએ, એ ઇતિહાસનું મનન કરીને આપણે મનુષ્યત્વમાં પાછો આવવાનો દાવો રાખતા હોઇએ તો પરદેશી કાપડની વપરાશથી અને વેપારથી આપણે સ્વદેશ પ્રત્યે કેટલી નિમકહરામી કરી રહ્યા છીએ, કેટલો આત્મઘાત કરી રહ્યા છીએ, તે સમજીએ.

અમારાં પુસ્તકો નીચેને ઠેકાણેથી પણ મળી શકશે.

૧ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, બુકસેલર
કાલબાદેવીરોડ–મુંબાઇ

૨ વર્ધમાન એન્ડ સન્સ
ટ્રામ જંક્શન–પાયધોની, મુંબાઇ નં. ૩

૩ શિક્ષા સમિતિ
લીમડાચોક–સુરત.

૪ ટી. કે. ઠક્કર, બુકસેલર
જોડીયા બજાર–કરાંચી (સીંધ)

૫ ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર
રાજકોટ પરા (કાઠીયાવાડ)
